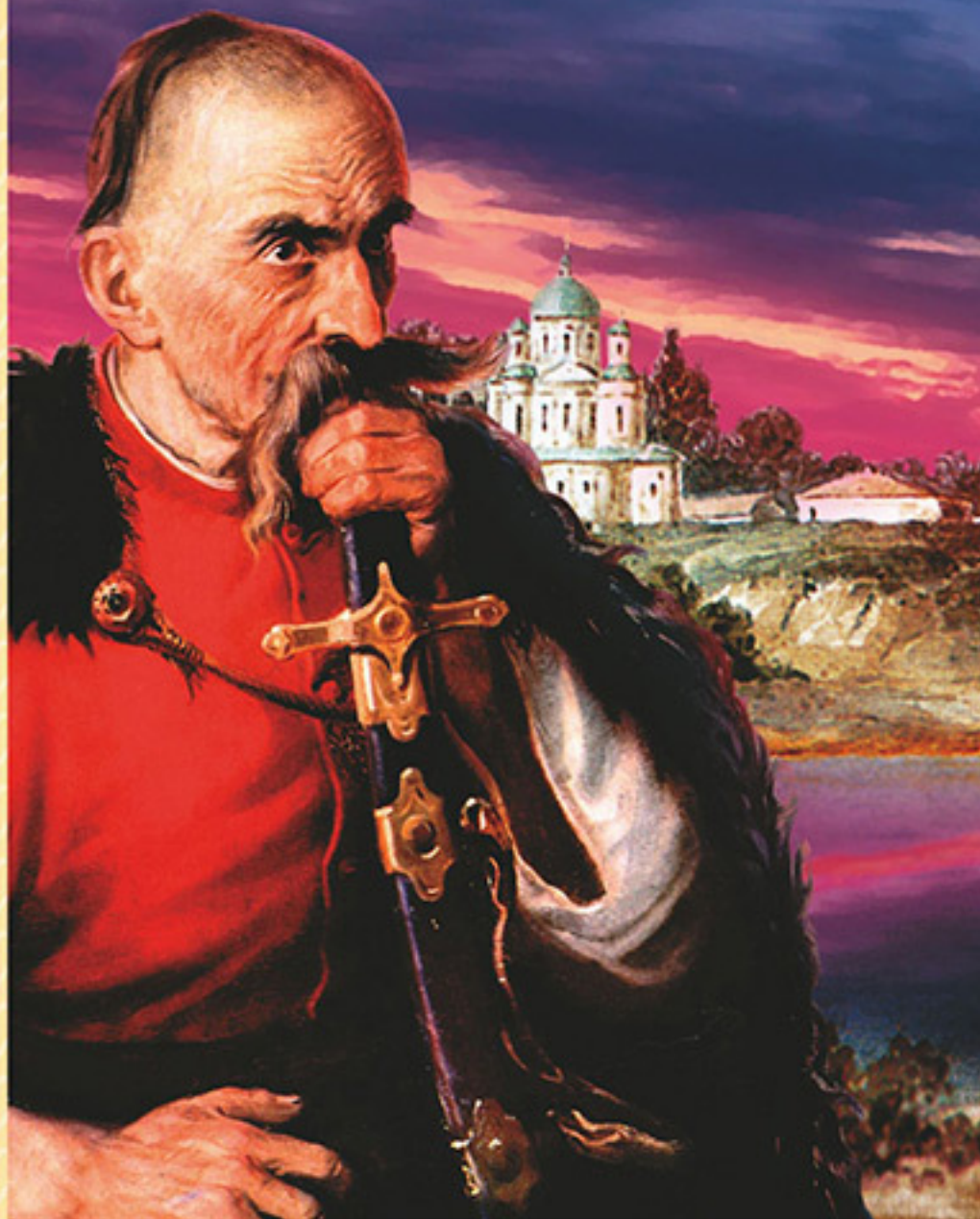

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

П. КУЛІШ

ЧОРНА РАДА

 FOLIO

Пантелеймон Куліш
Чорна рада (збірник)

«Фолио»

Куліш П. О.

Чорна рада (збірник) / П. О. Куліш — «Фолио»,

Пантелеймон Куліш (1819–1897) – визначний український письменник, просвітитель і гуманіст, один із фундаторів української національної свідомості і нової літератури. Письменницький талант Куліша виявився у різних художніх жанрах: він писав прозу, вірші, поеми, драми, багато перекладав. В історію української літератури увійшов насамперед як автор першого історичного роману «Чорна рада», в якому відтворив події 1663 року, коли після смерті Богдана Хмельницького почалася запекла боротьба за гетьманську булаву. До видання крім «Чорної ради» також увійшли оповідання і вибрані поезії П. Куліша.

© Куліш П. О.

© Фолио

Содержание

Чорна рада	5
I	5
II	10
III	15
IV	21
V	26
VI	31
VII	36
VIII	43
IX	49
Конец ознакомительного фрагмента.	52

Пантелеймон Олександрович Куліш

Чорна рада

Роман, оповідання, вірші

Чорна рада Хроніка 1663 року

I

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху.¹ Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий, по одежі і по сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду – старий козарлюга. Коні в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані:² зараз було знати, що ідуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку, да й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького,³ як він років з десятків шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу да після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жару; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по суковатих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутні. Ніхто б не сказав, що вони ідуть у гості до веселого пана Череваня.

Отже вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські.⁴ Замість ушул⁵ – рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя – татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом – гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора – годящий вал. Під'їхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; да вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе та й гуторить само з собою.

---

¹ Білогородський шлях – шлях на захід від Києва, через село Білогородка.

² Тороки – ремені ззаду сідла для прив'язування речей або прив'язаний до сідла дорожній мішок.

³ Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович (бл. 1595–1657) – гетьман України з 1648 року. Очолив повстання на Запорозькій Січі, яке поклало початок визвольній війні українського народу 1648–1654 років проти польсько-шляхетського поневолення. Під керівництвом Хмельницького відбулася Переяславська рада 1654 року, на якій Україна прийняла протекторат Московської держави.

⁴ Державський – дідичевський. (Прим. авт.)

⁵ Ушули – стовпи в брамі. (Прим. авт.) А ворота в Черевані не прості, а державські. Замість ушул – рублена башта під гонтовим щитом... – державські – поміщицькі; ушула – стовп, до якого прикріплюються ворота.

– Враг його, – каже, – знає, який тепер люд настав! Прийде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад, так усяке сиділо по Україні тихо та мирно, наче бджола в зимовнику. Ге, тото-бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не в свою голову! Ох, Боже правий, Боже правий!

– Се Василь Невольник, – каже тоді піп. – Однаковий і досі.

– Хто там грюкає, наче в свої ворота? – питає Василь Невольник крізь віконце.

– Да годі тобі розпитувати! – озвався піп. – Бачиш, що не татаре, то і впускай.

– Боже мій правий! – аж скрикнув Василь Невольник. – Та се ж паволоцький Шрам!.. Не знаю ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

– Одчини перше ворота, – озвався Шрам, – а потім біжи собі, куди хоч.

– Правда, правда, добродію мій любий! – каже старий ключник да й почав іспускатися униз, усе-таки розмовляючи сам із собою. – Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син) схилившись і в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поцілував його в коліно.

Далі до сина:

– Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувся із сідла і поцілувався із Василем Невольником.

– Орел, а не козак! – каже знов Василь Невольник. – Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана,⁶ як я пропадав там у неволі? Ох, Боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав – він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од панотця коня.

– Веди ж нас, Василю, до пана, – каже полковник Шрам. – Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічникує.

– Еге, добродію, – каже Василь Невольник, – благую часть ізбрав собі пан Черевань – нехай його Господь на світі подержить! Мало куди й виходить з пасіки.

– Ну, да все ж од людей іще не одцурався? Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?⁷

– Йому од людей одцуратись! – каже Василь Невольник. – Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.

Да, одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама попід деревом.

Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі,⁸ і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом Острянницею,⁹ то і він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів¹⁰ і урядників

⁶ Керман – Акерман, турецьке місто-фортеця у гирлі Дніпра.

⁷ Пустинножитель – відлюдник.

⁸ Київська братська школа – навчальний заклад, заснований 1615 р. Київським братством – національно-релігійною громадською організацією київських міщан, що виникла при Богоявленському (з 1616 р. – Братському) монастирі на Подолі.

⁹ Острянниця (Острянин) Яків (? – 1641) – один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 р. проти польсько-шляхетських загарбників та української шляхти.

¹⁰ Консистенти – польське військо.

над українцями, за наругу католиків і унітів¹¹ над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладде в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, котрі не мали жодного способу супротив його стати. Почали жовніри консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок та дівчат козацьких, міщанських і посполитих безчестити і мордовати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичовати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисовали. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію на Вкраїні прищепити і не в одну церкву попом уніта на огиду людям поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жаловатись, бо й самого короля сенатори, пани да єпископи у руках держали. Городова ж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орандарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою – по тридцяти злотих на всякого реєстрового од короля і Речі Посполитої.¹² То й реєстровим, чи городовим, козакам¹³ було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; котрі ж остались реєстровими козаками, тії робили в своїй старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тії, будши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку і тільки вже при Хмельницькому одностайне за Вкраїну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жаловались?... Жаловались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам – козакам запорозьким, котрі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькії: Тарас Трясило,¹⁴ Павлюк,¹⁵ Острияниця – з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж ненадовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками,¹⁶ гасили хутко полум'є і знов по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявся страшенний, негасимий пожар із Запорожжя – піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости і комісари з городовими козаками, тії консистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вдумались, щоб погасити теє полум'є! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжя, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини – немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжя до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...».

Де ж пробував, де тинявся попович паволоцький, Шрам, десять рік од Острияниці до Хмельницького? Про те багато треба б було писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу,¹⁷ взявши собі за жінку бранку-туркеню; проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартовався у воєнному ділі так, що як піднявся на ляхів Хмельни-

¹¹ *Уніти* – уніати, прихильники унії – об'єднання православної і католицької церков на українських і білоруських землях, проголошеного 1596 р. у Бресті.

¹² *Річчю Посполитою*, чи то республікою, називалось усе вкупі – Польща, Литва і Русь; а Руссю звались Галичина, Поділля, Волинь і Україна. (прим. авт.)

¹³ У 1572 р. польський уряд сформував з козаків війська для боротьби проти народних рухів на Східній Україні й охорони її південних кордонів. Прийняті на державну службу вписувалися в реєстр (звідси й назва – реєстрові козаки).

¹⁴ *Трясило* Тарас – Федорович Тарас (XVII ст.), гетьман запорозьких нереєстрових козаків.

¹⁵ *Павлюк* (Павло Михнович Бут;? – 1638) – гетьман нереєстрових козаків, керівників селянсько-козацького повстання проти польсько-шляхетських загарбників і української шляхти

¹⁶ *Недоляшок* – ополячений українець.

¹⁷ *Низ* – Великий Луг, лугова й степова смуга в нижній течії Дніпра, що входила до території Запорозького війська.

цький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія¹⁸... У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано.

Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем.

Отже минули, мов короткі свята, десять рік хмельниччини.¹⁹ Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським, оставсь тільки Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваячись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи да й почав служити Богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. «Вже, – думав, – Україна ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай, – каже, – живе громадським розумом».

Коли ж дивиться, аж ізнов негаразд починається на Вкраїні. Свари да чвари, і вже гетьманською булавою почали ігратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров іллється понад Дніпром через Виговського²⁰ і через навіженого Юруся Хмельниченка,²¹ що одержав після його гетьманованне; а як досталась од Юруся булава Тетері,²² то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи Божу службу служить, – одно в його на думці: що ось погине Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: «Блюдітеся, да не порабощенні будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!»

Як же вмер паволоцький полковник, що після Шрама уряд держав, да зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у поповській рясі да й каже:

– Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас Господь ізнов огнем да мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почула ж се рада, то так і загула од радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди,²³ вдарили з гармат, да й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнувся, як почув про таке диво. Що б то робити? Да нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітщину, що рада була старша од гетьмана. Мусив Тетеря прислати Шрамові універсал²⁴ на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

¹⁸ *Веремій. Крутить веремія* – чинити бистрі атаки. (прим. авт.)

¹⁹ Хмельниччина – назва історичного періоду 1648–1657 років та повстання під проводом Богдана Хмельницького, під час яких Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських етнічних земель, на базі яких постала козацька держава на чолі з гетьманом.

²⁰ *Виговський* Іван Остапович (? – 1664) – український гетьман (1657–1659), виступав проти експансіоністської політики царизму на Україні. *Іван Виговський* (? – 1664) – український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави в Наддніпрянській Україні (1657–1659). На початку Хмельниччини брав участь у битві під Жовтими водами (1648), потрапив до татарського полону, був викуплений Хмельницьким. Працював особистим писарем гетьмана, сформував і очолив козацький уряд при гетьмані, брав участь у воєнних операціях. Після смерті Хмельницького, став регентом при його малолітньому синові – *гетьмані Юрії*. 26 липня 1657 року обраний на Чигиринській раді новим гетьманом до часу повноліття Юрія, а 26 жовтня знову переобраний гетьманом на загальновійськовій раді в Корсуні.

²¹ *Хмельницький* Юрій Богданович (бл. 1641–1685) – молодший син Богдана Хмельницького, ще за життя батька був проголошений гетьманом.

²² *Тетеря* Павло Іванович (? – бл. 1670) – переяславський полковник, з 1663 р. гетьман Правобережної України. Орієнтувався на союз з Річчю Посполитою.

²³ *Полковницькі клейноди* – ознаки полковницької влади: булава, пірнач тощо.

²⁴ *Універсал* – розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів.

Отже думав Шрам, думав, як би Вкраїну на добру дорогу вивести; далі, надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку²⁵ свій рейментарський пірнач,²⁶ а сам виїхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, да ото й махнув із сином з Паволочі. Куди ж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємось.

---

²⁵ Іван Гулак був генеральним осаулом, а не осавулом, пізніше, у 1669–1675 роках.

²⁶ *Рейментарський пірнач* – полковницька булава, яка мала зверху, замість кулі, металеві пластинки, що розміщувались навколо стержня (палиці).

II

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухає – у Череваня щось іграє.

– Е, да се в вас і бандура!

– І бандура, – каже Василь Невольник, – та ще чия бандура!

– Так се в вас Божий Чоловік? – спитав тоді Шрам.

– А то хто ж би так заграв у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалеку – так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам – аж сидять на траві під липою і Божий Чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався Божим Чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовляти усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За теє-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутную думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

Ой настала жаль-туга да по всій Україні...

Не один козак гірко плакав од сії думи, а Черевань тільки похитувався, гладючи черево; а щоки – як кавуни: сміявся од щирого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоячи за деревом, дививсь на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку переминівся Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в Божого Чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева да й став напроти Череваня. Як схопиться ж мій Черевань:

– Бгатику, – каже (бо трохи картавив), – чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати Божого Чоловіка?

Да й обнявся і поцілувався із Шрамом, як із рідним братом.

Божий Чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхавсь.

– Бувай же, – каже, – здоров, панотче і пане полковнику! Чули й ми, як Господь наустив тебе взятись ізнов за козакування.

А Василь Невольник, стоячи коло них, собі радується, похитуючи головою.

– Боже, – каже, – правий, Боже правий, єсть на світі такі люде!

– Яким же, бгате, оце случаем? – питає зараз Черевань.

Шрам одвітавав, що на прощу до Києва, да й спитав сам у Божого Чоловіка:

– А тебе ж, діду, звідки і куди Господь несе?

– В мене, – каже, – одна дорога по всьому світу. Блаженні милостивії, яко тії помиловані будуть...

– Так, батьку мій! Так, мій добродію! – перебив йому Василь Невольник. – Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я

в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацьку мову!

– Не мені дякуй за се, Василю, – каже Божий Чоловік, – дякуй Богові да ще тому, хто не поскупивсь викинути за тебе з череса сотню дукатів.

– Хіба ж я йому не дякую? – каже Василь Невольник. – Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки; низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю; зазивав мене і кошовий, і отаманне, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожжє, а я кажу: ні, братчики, піду я тому служити, хто визволив мене із бесурменської землі; буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом, аби як-небудь йому подякувати.

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміявся.

– Казнає-що ти, – каже, – городиш, бгате! Буцім уже сто червоних таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилявців²⁷ та Збаража²⁸ носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогії гості, та вип'єм за здоров'я пана Шрама.

Випили по кубку. Тоді Шрам і питає:

– Скажи ж мені, Божий Чоловіче, ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

– Діється таке, – одвітує Божий Чоловік, важко здихнувши, – що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жодного ладу між козаками.

– А старшина ж із гетьманом на що?

– Старшини там багато, да нікого слухати.

– Як нікого? А Сомко?²⁹

– А що ж Сомко? Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, да й йому не дають гетьмановати.

– Як же се так?

– А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському.³⁰ Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так отже захотілось на старість гетьмановати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотя роблять, і тії за його тягнуть руку. А Сомко, бачте, навропростець іде, не хоче нікому придіти поклонімося. Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пійшли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться. «Чия сторона? – «А ти чия?» – «Васютина». – «Геть же к нечистому, боярський підніжку!» – «Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!» – Себо, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так васютинцям і звадливо. Отак зітнуться, да й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понури.

– Да потривай же, – каже, – адже ж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці?

– Одностайне, – каже, – і сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив; да як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшуком³¹ перед владикою – той і вимудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада козелецька

²⁷ Після Пилявців... – Мається на увазі перемога українського повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким над польсько-шляхетською армією у бою біля Пилявців.

²⁸ Після... Збаража... – Йдеться про облогу польського війська в м. Збаражі армією Б. Хмельницького.

²⁹ Сомко Яким Семенович (? – 1663) – наказний (тимчасовий) гетьман Лівобережної України

³⁰ Васюта Ніженський – Золотаренко Василь Никифорович (? – 1663), ніжинський полковник.

³¹ Капшук – гаманець, у формі торбинки, що затягується шнурочком; тут в переносному значенні – заплата.

не слухна;³² треба, кажуть, ізозвати зуповную раду, щоб і військо з Запоріжжя було на раді, щоб одностайне собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького³³ зовуть.

– Якого се Брюховецького? – аж скрикнув Шрам. – Що се ще за проява?

– Проява, – каже, – така, що слухаєш, да й віри няти не хочеться. Ви знаєте Іванця?

– Отак! – кажуть. – Іще б не знати чури Хмельницького!³⁴

– Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

– Чули, – каже Шрам. – Що ж по тому?

А Черевань:

– Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?

– Не свинею, а собакою, да ще старим собакою, да ще не на самоті чи там напідпитку, а перед отаманнем, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана.

– Га-га-га! – засміявсь Черевань. – Одважив солі добре!

– Одважив солі добре, – каже Божий Чоловік, – да зробив негаразд. Іванець був собі не значний товариш, да за свою щирю службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: «Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!» – озветься до його під веселий час, за чаркою. «Держись, Юру, – каже, бувало, синові, – держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає». От Юрусь і державсь його ради, і вже, було, що скаже Іванець, те й свято. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну;³⁵ так він і не злюбив, що чура орудує небожем. Да ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина да почали радовати про військові речі, от Іванець і собі до гурту – немовби гетьманський чура – да щось і блявкнув з простоти. А Сомко знає який? Зараз загориться, як порох. «Пане гетьмане, – до Юруся, – старого пса не пристойно мішати в нашу компанію...» От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучивсь, то й чув своїми ушима. Да при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову. Воно б же й сталось так, панове, да Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу.

– Га-га-га! – зареготав ізнов Черевань. – Котузі по заслугі.

А Шрам усе слухав мовчки да й каже понуро:

– Се все ми знаємо.

– Знаєте, – каже кобзар, – а чи чували, що після того вкоїв Іванець?

– А що ж він, бгате, вкоїв? – питає Черевань. – Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?

Той тільки мовчки похитав головою.

– От що зробив Іванець, – прийняв ізнов слово Божий Чоловік. – Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг держатись на гетьманстві да пішов у

³² *Козелецька рада* 1662-го – старшинська рада, скликана за наказом гетьмана Я. Сомка в квітні 1662 року в м. Козельці. На думку деяких дослідників, була таємною, бо на ній були присутні лише полковники зі своїми найближчими помічниками. На раді, що проходила 14 квітня, порушувалось питання про організацію оборони України і про обрання нового гетьмана. Внаслідок заперечень єпископа Мефодія вибори не відбулись. 16 квітня на повторній раді гетьманом України було одностайно проголошено Я. Сомка. Проте московський уряд не затвердив рішення ради.

³³ *Брюховецький* Іван Мартинович (? – 1668) – отаман запорозького козацтва, на Чорній раді 1663 р. в Ніжині обраний гетьманом Лівобережної України.

³⁴ *Чура, джура*, йдеться про Брюховецького.

³⁵ Яким Сомко (? – 1663) – український військовий, політичний і державний діяч. Сотник переяславського полку (1654), посланець Хмельницького до Москви, наказний полковник переяславський (1658). Наказний гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави в Лівобережній Україні (1663 року 1 місяць). Представник міщанського роду Сомків. Брат Ганни Сомко, першої дружини гетьмана Хмельницького.

ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, да й махнув на Запорожжю. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» А він, ледачий, з усіма обнімається, да братається, да горілкою поїть...

– Ну, що ж із сього? – ізнов-таки спитав понуро Шрам.

– А от що з сього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим.

– Іванця! – аж скрикнули всі у одно слово.

– Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем, – додав Божий Чоловік, – тепер уже він Іван Мартинович Брюховецький.

– Сила небесная! – закричав, ухопившись за голову, Шрам. – Так се його зовуть запорожці гетьманом?

– Його, панотче, його самого!

– Боже правий, Боже правий! – сказав Василь Невольник. – Переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжє, коли такі гетьмани настали!

А Черевань тільки сміявся:

– Га-га-га! Оце так, багатці, що штука! І вво сні такого дива не снилось нікому!

– Братте моє миле! – рече тоді полковник Шрам. – Тяжко моєму серцю! Не здолаю більш од вас тайтись! Їду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана; а їду от чого. Україну розідрали надвое: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, – а в його душа щира, козацька, – так міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моєму серцю, Божий Чоловіче, да ще, може, як-небудь діло на лад повернеться. Їдьмо зо мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають...

– Ні, панотче, – перебив його кобзар, – не слід мені встрявати до тії заверюхи.

Не нам тее знати,
Не нам про те, за те раховати:
Наше діло Богові молитись,
Спасителю хреститись...

А більш, – каже, – мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині.³⁶ Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітські співи, що й людям у подобу, і Богові не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!.. І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх Божий. Уже ж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із сього світу: так чого ж тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив Господь твою сліпоту, то співай же добрим людям, не прогнівляючи Господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почувся!

– Багатці! – сказав Черевань. – От я почувсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторити про свої смутки. Я радуюсь, що Господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркі думи хоч на сьогоднішній вечір.

Так говорячи, устав да й повів своїх гостей до хати.

---

³⁶ *Гетьманщина* – назва території Лівобережної України разом з Києвом після Андрусівського перемир'я 1667 р., яке закріпило за Річчю Посполитою Правобережну Україну і Білорусію, а за Москвою – Смоленськ, Сіверську землю та Лівобережну Україну і Київ.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на нього глядючи. Божий Чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

III

Заглянув Черевань у пекарню:

– Е, – каже, – та се ж ти мені й жениха привіз, пане бгате! (А в пекарні давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою Лесею.) Бач, як у їх весело! Не так, як у нас! Щебечуть, наче горобці. Що то за милий вік молодецький! Веди ж, Василю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям.

Світлиця в Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака (що ще то за луччих часів дід або батько збудовав). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований;³⁷ і слова з Святого Письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудовав, і якого року. І лавки були хороші, липові, із спинками, да ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник³⁸ із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череваня таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Як палили козаки шляхетські двори і княжеські замки, то все те мішками виносили. Так-то Бог тоді погодив козацтву, що тії вельможні каштеляни і старости пишні, несказано горді, що гукали на гайдуків, сидя із сими кубками да конвами поза столами, пішли в неволю до Криму або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іще ж по стінах висять і їх шаблі, пищалі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-сисюрки,³⁹ що вкриє тебе залізною сіткою – і ніяка шабля не візьме. Отже ніщо тее не оборонило ляхів і недоляшків: допекли козакам і поспільству до самого серця. То от тепер і тії луки, і тії шаблі, і вся та зброя сіяє не в одного Череваня в світлиці і веселить козацькі очі.

Тільки ж Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у пекарні, хоч там не було ні шабель, ні сагайдаків, а тільки самі квітки да запашні зілля за образами й поза сволюком, а на столі лежав ясний да високий хліб. Так Леся ж усе скрашала собою так, що вже справді годилось би сказати: «У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка». І розговоривсь з нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була пані ввічлива: знала, як до кого з речами обернутись. Так моєму козакові луччої компанії було й не треба: тут би він і засів на весь вечір, дивлячись на чорні дівочькі брови да на шиті рукава.

Як ось і лізе Черевань, сопучи, через поріг. Увалився у хату да, розставивши руки, до його:

– А, багіку! – і почав ціловатись. – Ну, – каже, – бгате, не вниз ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а тепер іще став кращий!.. Меласю! – обернувся до жінки. – От нам зятьок! Лесею, от жених тобі під пару, так-так! Га-га-га! Бач, бгате, який я чоловік? Сам набиваюсь із своїм добром. Так не бере ж бо ніхто, та й годі! Ходімо, бгате, в світлицю; нехай вони тут собі пораються. Жіноча річ коло печі, а нам, козакам, чарка та шабля.

Да, взявши Петра за руку, і потяг до світлиці. Обернувся козак, переступаючи через поріг, – і серце в його заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь, видимо, козак дівчині.

– Ось подивись, дідусю, – каже Черевань, привівши Петра до Божого Чоловіка, – чи той се Шраменко, що переплив Случ під кулями? Йй-богу, я й досі дивуюсь, що таке молоде, та

---

³⁷ Покарбований – прикрашений різьбленням.

³⁸ Божник – полицка з образами.

³⁹ Сагайдак – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл; ронд – зброя; сисюрка – шлем, залізна шапка з кольчатою сіткою, що накладалася на обличчя, шию і плечі.

таке сміле! Пробравсь у лядський табір, убив хорунжого і корогов його приніс до гетьмана.⁴⁰ Що ж би тепер воно зробило!

Божий Чоловік положив Петрусеві на голову руку да й каже:

– Добрий козак; по батькові пішов. Одвага велика, а буде довговічний і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє, – і вмер своєю смертю.

– Нехай лучче, – сказав батько, – поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідрали надвое.

– Ну, годі ж, годі вже про се! – каже Черевань. – Ось я вам дам краще діло до розмови.

І дістав із полицки жбан, прехимерно з срібла вилитий і що то вже за приукрашений! Не жалували пани грошей для своєї пихи і потіхи. По боках бігли босоніж дівчата – інша і в бубен б'є; а зверху сидів, мов живий, божок гречеський Бахус. Тим-то Черевань і звав свій жбан божком.

– Шкода мені, дідусю, твоєї темноти, – каже кобзареві. – Ось на лиш полапай, яке тут диво. Се я в Польщі таке собі доскочив.

– Суєта суєтствій! – каже той, усміхнувшись.

– Ні, бгатіку, не суєта! Ось як вип'ємо з божка по кухлику, то, може, не так заговориш.

– Із божка? – каже Шрам. – Так отсей чортик зовється в тебе божком?

– Нехай він буде й чортик, – одвітує Черевань, – тільки кажуть, що в старовину у греків... Був народ греки, так, примірно, як ми тепер козаки. Народ непобідимий, – от що!.. Так у тих-то греків сьому божку, кажуть, була велика шаноба.

– А в тебе вже не така? – питає Шрам.

– Ні, – каже, – на мене він не нарікатиме, а от коли б ви його не зневажили.

І дістав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальоване таке, що всяке б засміялось. Жидок дає запорожцеві напиться горілки з барильця. Запорожець так і припав до барила, а жид – одно од страху, а друге од скнарості – держить та й труситься. А зверху і підписано: «*Не трусись, псяюхо: губи поб'єш!*» От на таку-то тацю поставив Черевань п'ять кубків-ріпок да й почав наливати якусь настойку з того божка.

– Се, бгатці, – каже, – така в мене настойка, що мертвий устав би з домовини, якби випив добру чарку.

Да й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоч той стояв собі оддалік, мов у монастирі служка перед ігуменом.

– Ну, бгате Михайле, – каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам, – загадаю ж я тобі про твого божка загадку: *стоїть божок на трьох ніжках; король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»*

– Ну, бгатіку, – каже Черевань, – хоч убий, не второпаю. Дак як, як? Король на трьох ніжках, а краля каже: «Погибель моя»?

– Не король, а божок на трьох ніжках, як от і твій. Король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»

– А, пек же його матері, як мудро!.. Король каже: «Потіха моя!». Себто, бач, як чоловік уп'ється, то вже тоді кричить: «Я король!» А жінка: «Ох, погибель же моя! Де ж мені тепер дітися?»

– Якраз так! Тільки, бгатіку, твоя жінка не злякалась би тебе, хоть би ти й королем ізробивсь!

– Іще не одгадав! – каже Черевань. – Ану ж ти сам!

– Мені не диво, а от якби ти показав свою премудрость!

⁴⁰ ...убив хорунжого і корогов його приніс до гетьмана... – *корогов, корогва* – тут прапор; *хорунжий* – особа, що носила прапор або корогву війська; прапороносець.

– Моя премудрость, бгатику, – сказав Черевань, – знає тільки налити та випити; а там собі мізкуйте, як хотя. На те ви попи, на те ви мужі совіта, на те ви народні голови.

– Не вадило б і не попам, – одвітує Шрам, – не вадило б і не мужам совіта знати, що король тут – тіло, а краля – так се душа. Тіло потішається, як чоловік зап'є, а душа помирає; от і все.

– Пгавда, бгатику, їй-богу пгавда! – сказав, похитуючи головою, Черевань. – Вип'єм же ще по кубку!

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодиця свіжа й повновида, пряма, як тополя, – замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословеніє. Він її поблагословив, да, як пані була гожа, і вони ж таки давні приятелі, то ще схотів і попросту з нею привітатись, да й каже:

– Позвольте з вами привітатись, добродійко?

А вона каже:

– Да як же зволите, добродію!

Да й поцілювались любенько.

Тоді Череваниха ще обнесла гостей.

Черевань випив на радощах повний кубок, бризнув під стелю да й каже:

– Щоб наші діти отак вибрикували!

А Череваниха почала вести за чаркою розмову:

– Так отее, – каже, – ви на прощу, панотче? Святе діло!.. От, моя дружино, – обернулась до чоловіка, – от як добрі люде роблять: аж із самої Паволочі ідуть молитись Богу. А ми живемо ось під самим Києвом, да ще не були сю весну й одного разу у святих угодників. Аж сором! Да вже ж як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений.⁴¹ Причеплюсь за пана Шрама, да куди він, туди й я.

– От божевільне жіноцтво! – каже Черевань. – Куди він, туди й я!.. А як же пан Шрам махне за Дніпро?

– То що ж? Я б не махнула? Доки сидіти нам у сьому воронячому гнізді? Ось уже которий раз переказує мій брат, щоб приїхала до його в гості! І чому б не поїхати?

– Да, їй-богу, Меласю, – каже Черевань, – я рад би душею, коли б мене хто взяв та й переніс до твого бгата, під Ніжень. Кажуть, і живе добре – таки зовсім по-панськи. Не дурно його козаки прозвали князем.

– Отеє буцімби за достаток його князем зовуть! – перебила Череваниха. – У його жінка – княгиня з Волині, ляшка. Як руйновали наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.

– Князь Гвинтовка!⁴² – зареготавши, каже Черевань. – То були Вишневецькії да Острозькії, а тепер пішли князі Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгині! Поїхав би до Гвинтовки хоч зараз, коли б не далеко! Гуторять попиваючи, аж ось – двері рип! І – так, як сонце засіяло: увійшла в світлицю Леся.

– От моя й краля! – каже Черевань, беручи її за руку:

В світлоньку входить,
Як зоря сходить.
В світлоньку ввійшла,
Як зоря зійшла...

А що, бгате? Чи нічим же похвалитись на старість Череваневі?

---

⁴¹ Ридван – у XVIII – на початку XIX ст. – велика карета для далеких подорожей, запряжена 6 – 12 кіньми.

⁴² Гвинтовка – один з прибічників Брюховецького в його боротьбі за гетьманську булаву.

Нічого не сказав Шрам, тільки дививсь на Лесю.

А вона ж то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша да прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то й очиці спустила в землю, а на виду аж сіяє. На диво була в Череваня дочка, да й годі. Тим-то Петро, як побачив, то й умер, дармо що видав доволі світу!

– Ну лиш, доню, – каже Черевань, – піднеси нам по кубку, як там кажуть, із білих ручок.

Леся поблагословила і піднесла. І що то вже, як хороше вдасться! Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті – усе не так, як хто інший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Випив старий Шрам із білих рук од Череванівни да й каже Череваневі:

– Ну, брат Михайло, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись.

А Черевань тільки сміється.

– А що ж, приятелю? – каже Шрам далі. – Хоть би мені годилось би про одного вже помишляти, да, може, тепер година щаслива; щоб її нам не занедбати – чи не оддав би ти своєї Лесі за мого Петра?

А Черевань йому:

– А чом же не оддав би, бгате? Нехай нашим ворогам буде тяжко! Хіба ти не Шрам, а я не Черевань?

– Так чого ж довго думати? Давай руку, свате!

Да й подали собі руки, да й обнялись, да й поцілувались.

Тоді за дітей, да й кажуть:

– Боже вас благослови! Поцілуйтеся, діти!

Петро од радості не знав, де він і стоїть, мов сон йому сниться! Про що він тільки подумав, зараз воно йому й єсть. А Леся чогось ніби злякалась да й каже:

– Татусю! Хіба ж ви не бачите, що не всі в хаті?

Обернувся Черевань – немає жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

– Меласю! – каже Черевань. – Чи бачиш, що тут у нас діється?

– Бачу, бачу, пишний мій пане! – дала вона такий одвіт да зараз і взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: де ж та ласка у очах у Лесі? Де ж той жаль дівся, де ділось те, чого не вимовиш ніякими словами? Вона схилила головку на материне плече і перебирає в неї на шії дукати, а на Петра й не гляне. Гордо піднялась її губка – не добрий знак для залицяння!..

– Ну, нічого сказати, панотче! – каже Череваниха Шрамові. – Швиденько ви добуваєте із своїм сином замки! Отже ми вам доведемо, що жіноче царство стоїть кріпше над усі царства.

Черевань тільки сміявся. А Шраму було не по нутру.

– Враг мене візьми, – каже, – коли з іншим замком не скоріш ісправишся, ніж із бабою! Тільки ж не знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не сват? Чим син мій не жених вам?

Черевань, стоячи збоку, усе дививсь на Шрама, роззявивши рот, да слухав. Як же Шрам замовк, тоді він повернув шию до жінки, що то вона скаже.

А та вже тоді медовим голосом:

– Панотче, пане полковнику, приятелю наш любий! Нема на Вкраїні чоловіка, щоб не знав, чого стоїть старий Шрам, і який старшина, який полковник не оддав би дочки за твого пана Петра? Не к тому, панотченьку, тут річ. З дорогою душею раді й ми оддати за його свою дитину; тільки ж бо треба чинити таке діло по-християн-ськи. Наші діди й баби, як думали заручати дітей, то перше їхали з усею сім'єю на прощу до якого монастиря да молились Богу. От Бог давав дітям і здоров'є, і талан на всю жизнь. Се діло святе: зробимо ж і ми попередків-ськи.

Знала Череваниха, що сказати: так і посадила Шрама, мов горщик од жару одставила.

– Ну, брате Михайло, – каже він Череваневі, – благословив тебе Господь дочкою, да не обидив же й жінкою.

- Га-га-га! – каже Черевань. – Еге, бгате! Моя Мелася не зневажила б себе і за гетьманом.
- По сій же мові да буваймо здорові! – каже Череваниха, піднісши гостям по кубку.
- Щоб нашим ворогам було тяжко, як добре мовляє мій сват! – каже Шрам.
- А діти наші нехай отак вибрикують! – додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.
- Амінь! – каже Череваниха.

На тім і застряло сватання. Старі вже більш і не згадували, бо і в Череваня, і в Шрама була така думка, що ще поспіють з козами на торг. Не так думав Петро: він зараз догадався, що Череваниха б'є на якогось іншого зятя, да й сама Леся їм гордує. І вже йому тоді здалось, що ні для чого більш і на світі жити; а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутившись із того сватання, зникла в світлиці і не ввійшла на вечерю; а після вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і Божого Чоловіка положили в світлиці, а Петро по-козацьки ліг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яково-то йому після того сватання спалось. Як же вернувся вранці до світлиці, то Божого Чоловіка вже не було в компанії: поплентавсь дідусь іще до схід сонця із Хмарища. Усі повдягались у довгі подорожні сукні і ждали тільки старого Шрама. Той, стоя перед образом, дочитував своїх молитов. По стінах і по полицях у світлиці не видно було більш ні дорогої зброї, ні срібних кубків; бо в тую неспокійну старосвітщину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбниціях.

Старий Шрам звелів синові сідлати коні; як ось і Василь Невольник виїхав із-за садка з ридваном. Погодив тоді Бог козакам надрать у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука,⁴³ їздив ридваном. Блищали мідяні, позолотистії герби на ридвані в Череваня; миготіла в очах дорога горорізьба⁴⁴ – леви, струсеві пір'я, булави з бунчуками; а тих, може, перевелось і кодро, що сими гербами величались...

Мати з дочкою сіли в ридван, а Черевань не покидав-таки козакування – поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотів їхати поруч із верховими, да й сам не знав, як оставсь коло ридвана, мов прив'язаний. Їде сердега мовчки і голову понурих. Далі, надумавшись, і каже:

– Паніматко! Учора діло пішло було на лад, да й розв'язалось із твоєї ласки. Не по правді ви зі своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами. Лучче б уже одрізати попросту, да й годі. Ну, що в вас на мислі? Скажи, паніматко, щиро, чи думаєш ти оддати за мене Леся, чи в тебе другий єсть на прикметі?

– І єсть, і нема; і нема, і єсть, – каже, сміючись, Череваниха.

– Що отее в вас за загадки? – аж скрикнув з досади Петро. – Уже коли рвати, то рви не дьоргавши! Скажи мені, паніматко, щиро, кого ви собі маєте на думці?

– Е, паниченьку! – каже Череваниха. – Потривай-бо трошки: ще рано брати нас на ісповідь!

Замовк Петро, понурих голову, а на виду поблід, мов хустка: доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Леся, заглянувши на матір, похитала головою.

Усміхнулась горда мати да й каже:

– Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія. Леся моя родилась у чудну планету; ще як я нею ходила, приснився раз мені сон дивен-дивен на про-чудо. Слухай, козаче, та на ус мотай. Здалось мені, ніби посеред поля могила; на могилі стоїть панна, а од панни сяє, як од сонця. І з'їжджаються козаки і славні лицарі з усього світу – од Подолля, од Волині, од Сівери⁴⁵ і од Запорожжя. Вкрили, бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах,

⁴³ ...мов який дука... – багач, багатій.

⁴⁴ Горорізьба – горельєф.

⁴⁵ Сівера – Сіверщина, народна назва територій, що входили до складу давньоруського удільного Сіверського (Новго-

вкрили да й стали битись один на один, кому буде та ясная панна. Б'ються день, б'ються другий, – як де не взявсь молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили – да й поняв ясну панну. Такий-то був мені сон, козаче! Проходить день, другий – ніяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Що ж ворожка? Як ти думаєш?

– Я думаю тільки, – каже Петро, – що ти, паніматко, з мене глузуєш, от і все!

– Ні, не глузую, козаче. Слухай да на ус мотай, що сказала ворожка. «А що ж, – каже, – пані, сей тобі сон пророкує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять – на весь світ славою. Будуть із'їжджатись з усього світу пани й гетьмани, дивоватимуться красі твоєї доні, даруватимуть їй срібло-злото, та ніхто її не обдарує краще од судженого. Суджений буде ясен красою між усіма панами і гетьманами; замість очей будуть зорі, на лобі – сонце, на потилиці – місяць». Так промовила мені, віщуючи, стара бабуса. Як ось, справді, дав мені Господь дочку – справдилось бабусине слово: нівроку їй, не послідуца між дівчатами. Трошки згодом зашуміло по Вкраїні, закипіло, мов у казані, і стали заїжджатись у Київ пани да гетьмани – справдилось друге бабусине слово. Усі дивовались на мою дитину, дарували їй сережки, дорогі перстені; тільки ж ніхто так не обдаровав її, як той гетьман, що мені снівся. Дорожчий над усі подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей – зорі, на лобі – сонце, на потилиці – місяць. Справдилось ще раз ворожчине слово. Усіх панів і гетьманів затемняв він красою. І говорить мені: «Не оддавай же, паніматко, своєї дочки ні за князя, ні за лицаря; не буду женитись, поки виросте – буду їй вірною дружиною». Дай же, Боже, і ти, Мати Божа, щоб і се справдилось на щастє й на здоров'є!

Тут саме виїхали вони із-за гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, да й зелені сади, і все, що загляділо око в Києві, усе горіло, мов парча золототканая.

Прочане перехрестились і сотворили молитву. А Петро їде собі, і не бачить, і не чує нічого: так опентала його Череваниха.

IV

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великії злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки-то князів, лицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки-то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів,⁴⁶ про тії ясири⁴⁷ половецькії нічого й згадувати. Ту славу, тії злигодні вибила нам із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Іще ж от і дванадцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік⁴⁸ прийшов до Києва Радзивілл із литвинами,⁴⁹ усе попалив і пограбовав, а міщане, сівши на байдаки, мусили до Переяслава втікати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: куди не кинь оком, усюди виден був по її прослідок. На коморах, на станях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а інде гарний колись сад стоїть пустирем незагороджений; на спустошалому дворіщі стирчать тільки печі да ворота; а де чи ділованне, чи щит над ворітьми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви Божі, да городи з червоними маками, да ще тії гори крутоярі, з зеленими покотами.

Тоді ще трохи не весь Київ містився на Подолі; Печерського не було зовсім, а Старий, або Верхній, город після Хмельнищини безлюдовав. Де-не-де стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами круг Подолу, і замок на горі Киселівці.⁵⁰ Улиці були узенькі, плутались то сюди, то туди; а інде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому нема, тільки гуси пасуться.

Ідуть наші прочане по тих закоулках, аж дивляться, – посеред улиці збилися вози у купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганочком, сидить юрба людей. Посередині килим, на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадався, що се, мабуть, чоловікові дав Бог родини абощо, так на радощах частує всякого, хто б не йшов або їхав улицею. Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщане. Знаті були міщане раз уже з того, що не носили шабель, – тільки ніж коло пояса: одні пани да козаки ходили при шаблях. А вдруге знаті були з того, що підперізувались по жупану, а кунтуші носили наопашку⁵¹ (тоді було коли не пан або не козак, то по кунтушу й не підперізуєш, щоб інде носа не втерто). Іще ж із того були вони знаті, що не важились ходити у кармазинах: ходили тоді в кармазинах тільки люде значні да шабльовані, а міщане одягались

---

⁴⁶ Ідеться про київських князів IX–XI ст., які у славились військовими походами і культуротворчою діяльністю.

⁴⁷ Ясир – бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські та польські землі з XV до 60-х років XVIII ст.

⁴⁸ У бою під Берестечком, на Волині у 1651 р. військо Богдана Хмельницького через зраду татарського хана зазнало поразки.

⁴⁹ Радзивілл Януш (1612–1655) – литовський коронний гетьман. У 1648–1654 рр. стояв на чолі литовсько-шляхетського війська, що діяло проти селянсько-козацьких військ.

⁵⁰ Замкова гора, Хоревиця, Киселівка, Флорівська (або Фролівська) гора. Історична місцевість Києва. Залишок правого, високого берега Дніпра з крутими схилами. Розташована між Старокиївською горою, Щекавицею, Гончарами і Кожум'яками з одного боку та Подолом з іншого. У IX – X століттях тут знаходився замський князівський палац, згодом – дерев'яний замок литовського воеводи, в кінці XVI ст. відбудований після пожежі, мав 15 бойових башт.

⁵¹ Жупан – старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти; кунтуш – верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI–XVIII ст.

синьо, зелено або в горохваний цвіт; убогії носили личакову одежу. Через те козаки дражнять було міщан *личаками*, а міщане дражнили козаків *кармазинами*.⁵²

Гості сиділи за трапезою не мовчки: балакали-таки й геть-то голосненько, що Петро мусив добре гукнуть через вози «добридень». Обернулось тоді до його дві чи три голови.

– Пане господарю! – каже. – І ви, шановная громадо! Просить паволоцький Шрам пропуску через табор.

Скоро назвав Шрама, зараз деякі повставали да й дивляться; а господар пізнав Петра да й каже:

– Де ж той Шрам? Це хіба десята доля старого Шрама.

– Де тобі десята! – підхопили шуткуючи гості. – Хіба сота!

– І сотої нема! – закричали усі гурбою. – Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи до купи, то все-таки не буде Шрама!

Усі були раді з такої вигадки; інші аж реготали: клюкнули вже зранку добре. Як ось під'їхав і сам Шрам. Скоро загледіли його сиву бороду, зараз вози поодкочували геть і повиходили до його назустріч. Господар із пляшкою й чаркою попереду.

– От наш старий Шрам! – кричали міщане. – От наш батько!

– Що се, Тарасе? – каже тоді Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем). – Супротив кого се ти заложив такий табір? Здається ж, тихо на Вкраїні?

– Де тобі тихо, пане полковнику чи панотче?... Я вже не знаю, як тепер тебе й величати, – каже Тарас Сурмач. – Де тобі тихо? Сьогодні народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусилась. Дав мені Бог сина, такого ж, як і я, Тараса. Коли миш голови не одкусить, то й він по-батьківськи трубитиме козакам на приступи; та й тепер уже трубить на всю хату.

– Нехай велик росте да щаслив буде! – каже Шрам.

– Чим же тебе шанувати, вельможний пане?

– Нічим не треба, Тарасе.

– Як то нічим? – здивовавшись, каже Сурмач. – Хіба зарок положив?

– Не зарок, Тарасе, а, прибувши до Києва, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам Божим.

Не таківський же був і Тарас, щоб угомонивсь одразу.

– Добродію мій, – каже, – любезний! Коли б я знав, що така мені на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, коли б я засурмив вам хоч на один приступ! Хіба ж ти не рад моему Тараскові, що не хочеш по-порськати його пелюшок? Тобі, мабуть, байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіє, як жидовча!

– Рад я йому з щирого серця, – каже Шрам, – пошли йому, Господи, щастє й долю; тільки ж не та пора тепер, щоб гуляти напідпитку.

– Та на добре діло, добродію, завсіди пора. Дивись, скільки возів коло хати! Ніхто не одцуравсь моєї хліба-солі. Інший на ярмарок брався, інший у гай по кіллі, інший з пашнею до млина; та отже, коли припало пильне діло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркує собі хто хоче, нехай свині лазять у город, а жінка рве на собі волосся, – тут ось треба запобігти, щоб новому чоловікові не гірко було на світі жити. А то скаже: «От у мене батько такий-сякий був! Поскупивсь ісправити як слід родини, а тепер і їж хліб пополам із слізьми!»

– Одумайся, Бога ради, Тарасе! – каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне верзяканнє). – Чи до речі ж отєє чоловікові, приїхавши до церков Божих, до мощей святих, застряти на хрестинах?

⁵² *Личак* – плетене з лика або іншого матеріалу селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язуючи до ноги мотузками; в переносному значенні – вбога людина; *кармазин* – старовинне дороге темно-червоне сукно.

– Та що ти, куме, коло нього панькаєш? – сказав хтось ізбоку товстим голосом. – Хіба не знаєш, що се таке? Знай нас, панів! От воно що! Сказано – кармазини. Цебто вже наш брат їм не кунпанія, – от воно що!

Як сказав, то наче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщане вже давно на городове козацтво да на старшину важким духом дихали.

– Е, пек же його матері! – закричало десятеро разом. – Так ми тільки тоді кунпанія кармазинам, як треба виручати їх із-під кормиги лядської?

– Пхе, – каже господар, – якого ж чорта нам коло них панькати?

– К дияволу кармазинів! – загукала громада, роздродившись, як бугаї. – Вони тільки вміють бряжчати шаблями; а тоді де були сі брязкуни, як безбожний Радзивілл загуркотав із гармат у городські ворота?

Закипів же й Шрам, почувши такі речі.

– А ви ж, – каже, – прокляті салогуби, де тоді були, як ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горшок жаром? Де ви тоді були, як припекли нас з усіх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тоді бряжчали не шаблями, а талярами да дукатами, що понабирали од козаків за гнилі підошви да діряві сукна! Га! А Радзивілл прийшов, так ви, окаянні, не одвітали йому й разу з гармати! Плюгавії страхополохи! Оддали самохіть Радзивіллові місто⁵³ і, як тії баби, заголосили: «Згода!» Як же запалав Київ да почали литвини душити вас, що овечок, так хто підскачів до вас на підмогу, коли не козаки? Бідолаха Джеджелій⁵⁴ із жменею тих сіромах улетів у Київ, як голуб у гніздо за шуляком; а ви підперли його, зайці нікчемнії? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас би сік да рубав, бісові діти! Я вас навчив би боронити, що одвоювали вам козаки!

– Який гаспед одвойовував наше добре, опріч нас самих? – кричали міщане. – Одвоювали козаки!.. Та хто ж були ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануете, ридванами їздите, а ми будуй власним коштом стіни, палісади, башти, плати чинш,⁵⁵ мито і чорт знає що! А чом же би і нам по-козацьки не причепити до боку шаблі да й не сидіти, згорнувши руки?

– Козаки сидять, згорнувши руки! – каже Шрам. – Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з нед о ляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумнії глави! Да тільки козацькою одвагою і держитися на Вкраїні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрошив об ваші дурнії голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам – шабля, вам – безмін да терези, а поспільству⁵⁶ – плуг да борона.

– Коли усякому своє, – каже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка ллється), – коли усякому своє, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати своєю? У козаків не стало війська, – ми сіли на коні; у козаків не було грошей, – ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшлося до розквитання, то козаки zostались козаками, а нас у поспільство повернено! Що ж ми таке? Хіба ми не тії ж козаки?

⁵³ *Януш Радзивілл* (1612–1655) – князь, державний і військовий діяч, гетьман литовський (1646–1654). У роки Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького очолював війська шляхти на землях Литви та Білорусі. 1649 року переміг українське військо у Битві під Лоевом. 1651 року війська Януша Радзивілла захопили Київ, вчинили жорстоку розправу над його жителями.

⁵⁴ *Джеджелій* – Джалалій Філон (XVII ст.), кропивнянський полковник, сотник Переяславського полку.

⁵⁵ *Чинш* – натуральний або грошовий податок, який платили поміщикам чи на державу; мито – податок за перевезення товарів через кордон.

⁵⁶ *Поспільство* – на Україні до Народно-визвольної війни 1648–1654 років та в перші роки після неї – назва міщан і селян; згодом, у другій половині XVII–XVIII ст., – назва селянства.

– Хіба ми не тії ж козаки? – підхопила громада, позакладавши із зневагою руки за пояси. – Хто жив із нами запанібрата, дак тепер гордує нашим хлібом-сіллю!

Шрам не раз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

– Та постривайте, постривайте, пани кармазини, – гукнув один товстопикий синьокаптанник, – швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам чорну рад⁵⁷ у; тоді побачимо, хто яке матиме право!

– Ого, – каже Шрам, – он воно куди діло хилиться!

– А то ж як? – кажуть, стоячи козирем, міщане. – Не все тільки козакам на радах орудовати. Схаменулись і на нас січові братчики!⁵⁸

Да й оглянулись на чубатого запорожця. Запорожець сидить коло хати, да мов і не він, мов і не чує, що круг нього наче море грає.

– Еге-ге! – каже тоді Шрам. – Так се із Низу такий вітер віє!

Да й догадався, що вже вогню підложено, уже тільки роздуть, то й зніметься пожежа по всій Україні. Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись! Де ділась зараз і вся досада на міщан!

– Шановна громадо! – каже. – Не думав же я й не гадав, щоб кияне пошанували отак мою старість! Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? Тоді ви з хлібом-сіллю виходили до нас назустріч, з плачем і радістю нас привітали; а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом, отак зневажаєте!

– Панотченьку ти наш коханий! – каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамовала. – Хто ж тебе зневажає? Чи се ж проти тебе, батьку, говориться? Є такії, що душать нас, узявши за шияку; а ти зроду нікому злого не заподіяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що п'яний співає! Ідь собі з Богом, поклонись церквам Божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву.

А Черевань тим часом усе ждав, поки замовкнуть, бо не любив ніяких сварок; да ото, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав із-за Шрама да й каже:

– Казнає за що ви завелись оце, бгатиці! Дайте тільки заглянуть нам хоч у одну церкву, а тоді я отут із вами сяду і вже не знаю, хто переп'є мене в Києві, опріч пана вїйта.

Міщане вже взяли своє: зігнали трохи криком серце; а Череваня таки й любили, і шанували, бо був козак друзяка: уже кому чи яка нужда, чи що, то зарятує й визволить. От і давай уже хоть коло сього леститись.

– Оце, – кажуть, – пан, так пан! Дай, Боже, і повік таких панів! Нема в нього ні крихти гордості!

– За те ж йому Господь дав таку золоту й панію, – казали деякі.

– За те ж йому дав і дочку краще маку в городі, – добавили ще іншії.

– Ну, пропустіте ж нас, коли так, – каже Шрам.

– Пропустімо, пропустімо ясних панів! – сказав Тарас Сурмач да й розтовпив своїх гостей.

Розступились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, да й каже, так ніби сам до себе:

– Вскую прискорбна еси, душе моя, і вскую смущаєши мя? Уповай на Господа!

А Черевань, ідучи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить.

«Е, – думає, – отже, мабуть, вражі личаки справді допекли йому. Треба його розважити».

⁵⁷ Чорна рада – термін на означення козацької ради, в якій, крім старшини, брали участь рядові козаки. Слово «чорна» походить від «чернь» – так називали рядових козаків і нижчі стани суспільства. Найвідоміша Чорна рада відбулася 17–18 червня 1663 року біля Ніжина.

⁵⁸ Січові братчики – запорізькі козаки. Запорозька Січ називалась братством, а запорозькі козаки – братчиками

- Бгате, – каже, – Іване! Удар ти лихом об землю! Чого таки тобі журитись?
– Як чого? – каже Шрам. – Хіба не чув, що на умі в сих мугирів?⁵⁹ Задумали чорну раду іродові душі!
– Та враг їх бери з їх чорною радою, бгате!
– От тобі на! А хіба ж ти не бачиш, звідки сей вітер віє? Се вже коїть не хто, як проклятий Іванець із низовими комишниками. Так хіба нам сидіти, згорнувши руки, коли огонь уже підложено і ось туж-туж пожежа схопиться по Україні!
– А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити? Слава тобі, Господи, буде з нас, поки нашого віку! Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами.
– Враг візьми мою душу, – закричав із серця Шрам, – коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш,⁶⁰ а не Черевань!
Що ж би ви думали? Черевань так і помертвів од сього слова.
– Що ж оце ти сказав, бгатіку? – ледві промовив через силу.
– Те, – каже, – що, так як Барабаш казав Хмельницькому:

Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем:
Не лучче б нам з ляхами,
Мостивими панами,
Мирно проживати,
Аніж піти лугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?

Так оце й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Нема ж тобі тепер у мене й другого прізвища, як Барабаш!

– Бгате Іване! – каже Черевань, а сам аж тремтить. – Років десять назад правовався б ти зо мною за се порохом та кулею. Тепер я вже не той, тільки ж нехай враг візьме мою душу, коли я хочу зостатись з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я не Барабаш; їду з тобою за Дніпро так, як от сиджу на коні, – з жінкою, з дочкою і Василем Невольником, і хоч би ти, як кажеш, для отчизни кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою.

– Отеє так по-козацьки! – сказав Шрам, да аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце. – Дай же, – каже, – руку да обіщайсь от перед Братством Сагайдачного,⁶¹ що держатимешся за мене у всякій долі.

– Даю і обіцяю, бгате! – каже Черевань, сміючись: рад був, що розважив Шрама.

Тут вони саме прибули до братства, що на Подолі.

– Ходімо ж, – каже Шрам, – да помолимося, щоб Господь допоміг нам у нашому доброму ділі.

---

⁵⁹ *Мугир* – мужик. (прим. авт.)

⁶⁰ *Барабаш* Іван (? – 1648) – осавул реєстрового козацького війська, прибічник польської шляхти.

⁶¹ Київське церковне братство мало свою школу. Активну участь у діяльності цієї організації брав гетьман українського козацтва Сагайдачний, який, щоб відстояти братство від утисків з боку шляхетської Польщі, у 1620 р. разом з усім військом Запорозьким увійшов до його складу. *Сагайдачний* – Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович (? – 1622), гетьман українського реєстрового козацтва, талановитий полководець, відзначився своїми походами проти татар і турків.

V

Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду,⁶² ту п'ятиголову, пишно, з переднього лиця, розмальовану церкву, тії високі кам'яниці по боках. Отже років за двісті назад, тоді, як отой-то Шрам був у Києві, все те було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда, і дзвіниця, і всі братські школи, – усе те було дерев'яне. У середині в монастиреві стояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна,⁶³ що подарувала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудовав і монастир братський з школами устроїв, щоб теє братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочане наші в церкві, подали срібла панотцям братським на школи і прога-ялись геть-то, оглядуючи монастир. А було тоді на що там задивитись. Придавсь один чернець на мальованне і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи братства, що вже де на яку дивовижу, а в братство миряне йшли дивитись на мальованне. Що тільки в Біблії прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по монастиреві. То ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке лицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь да не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Нечай, і Морозенко.⁶⁴ Круг його горять костьоли й замки, а він січе-рубає, топче конем ляхів з недоляшками. Іще й підписано: «*Лицар славного війська Запорозького*»; а над ляхами: «*А се проклятуці ляхи*». Знаєте, тоді ще Хмельнищина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які-то колись були лицарі на Україні.

Був і Самійло Кішка,⁶⁵ що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю і п'ятдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замками, як йому Господь допоміг і себе, і товариства півчвартаста визволити і як, узявши ту галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз – не зневажив козацької слави.

Дивляться наші на тії намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають – за оградою щось гуде, стугонить, наче грім гримить оддалекі, і музики грають.

– Се, – каже ченчик, що проводжав їх по монастиреві, – се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї⁶⁶ біжать за ворота? Жодною мірою не вдержити їх, як зачують запорожців. Біда нам із сими іскуителями! Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; дивись – половина бурси і вродиться за порогами.

⁶² Йдеться про Києво-братський Богоявленський чоловічий монастир в Києві на Подолі, відомий ще як училищний. Заснований у XVI ст., у 1620 році Феофан заснував тут братство, тому він і називається братським, і училище, яке перетворено у 1634 році Петром Могилою на колегіум. На місці Богоявленського собору зараз знаходиться один з корпусів Києво-Могилянської академії...

⁶³ Ганна Гулевичівна – Гулевичівна Єлизавета (Галшка) Василівна (1575–1642), дружина київського воєводи Степана Лозки. Відіграла значну роль у заснуванні Київського братства, монастиря і школи при ньому. В 1615 р. подарувала братству садибу на Подолі з усіма її прибутками.

⁶⁴ Нечай Данило (? – 1651), герой народно-визвольної війни 1648–1654 рр., сподвижник Богдана Хмельницького. *Морозенко* – популярний герой народної думи.

⁶⁵ Кішка Самійло (? – 1602) – гетьман реєстрових козаків (1599–1602). У 70-х роках XVI ст. потрапив у турецький полон.

⁶⁶ Бурсаки-спудеї – учні середніх і молодших класів Київської академії.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люде один одного пхає та біжать дивитись на січових гуляк. Тільки й чути: «Запорожці, запорожці з світом прощаються!»

Що ж то було за прощання з світом? Була то в запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе, було, которий запорожець до великої старості, що воювати більш не здужає, то наб'є черес дукатами, да забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, да й іде з ними в Київ бенкетувати. Дома, у Січі, ходять у семряжках да в кажанках,⁶⁷ а їдять мало не саму соломаху,⁶⁸ а тут жупани на їх будуть лудани,⁶⁹ штани із дорогої саєти,⁷⁰ горілка, меди, пива так за їми в куфах⁷¹ і їздять, – хто стрінеться, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Отеє одкуплять, було, бочки з дьогтем да й розіллють по базару: одкуплять, скільки буде горшків на торгу, да й порозбивають на череп'є; одкуплять, скільки буде маж із рибою, да й порозкидають по всьому місту: «Їжте, люде добрії!»

А погулявши неділь ізо дві да начудовавши увесь Київ, ідуть, було, вже з музиками до Межигорського Спаса.⁷² Хто ж іде, а хто з прощальником танцює до самого монастиря. Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, запорожець; а за ним везуть боклагі з напитками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї любості, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає запорожець у ворота.

– Хто такий?

– Запорожець!

– Чего ради?

– Спасатися!

Одчиняться ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суєта мирська, з музиками і скаками, і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, да й почав спасатись.

Так-то розказують старі люде про тих прощальників.

Отже й тепер, перед Шрамом да Череванем, висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чуприндірі такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, да знов, схопившись, навприсядки, да через голову, да колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивляться на їх да й плачуть.

– Не плачте, дурні! – кажуть їм запорожці. – Дніпро тече просто до Січі...

Дома в себе вони, кажу, ходять, було, у дьогтяних сорочках да в дірявих кожухах-кажанках, а тут повбирались у такі жупани, що хоть би й гетьманові, – і все, щоб тільки показати перед миром, що запорожцю тії сукна й блаватаси все одно, що й семряга.⁷³ Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі, так у калюжу й лізе в кармазинах; чи ширітвас⁷⁴ дьогтю зуздрить, так і вскочить туди з сап'янцями. Химерний дуже був народ!

Шрам хоть і сердивсь на запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на них. Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди по Україні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому. Не раз доводилось мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакості, зачне, було, їх коренити, а далі, як заговориться, як забалакається про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, і зачне сива голова гуторити про них, як про своїх

⁶⁷ *Кажанек* – хутряна або шкіряна куртка.

⁶⁸ *Саламаха, соломаха* – рідка страва, приготована зі завареного на воді борошна, переважно гречаного.

⁶⁹ *Жупани-лудани* – жупани з блискучої матерії або вишиті золотом. (прим. авт.)

⁷⁰ *Саєта* – англійське сукно. (прим. авт.)

⁷¹ *Куфа* – бочка.

⁷² Йдеться про Межигірський Спасо-Преображенський монастир, що знаходився в урочищі Межигір'я (нині – біля села Нові Петрівці Київської області), був релігійним центром Запорізького козацтва, військовим монастирем. Повністю зруйнований 1935 року.

⁷³ *Блапатас* – тканина, синій шовк; *семряга* – верхній селянський одяг з домотканого грубого нефарбованого сукна.

⁷⁴ *Ширітвас* – невисока бочка. (прим. авт.)

родичів. Чим же то, чим тії запорожці так припадали до душі всякому? Може, тим, що вони безпечно, да разом якось і смутно дивились на Божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полову. Може, тим, що Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панамі й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!

Черевань, дивлячись на тії скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявшись у боки.

– От, бгате, – каже Шрамові, – де люде вміють жити на світі! Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці!

– Не знать, що ти провадиш, свате! – дав йому одвіт Шрам. – Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втівав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаяннії в Січі да тільки п'янствують, а очортіє горілку пити, так і ще в городи да тут і величається, як пороса на орчику. Цур їм із їх скоками! Поїдьмо боржій у Печерський, а то не застанем на службу.

Коли ж тут хтось із-за плечей:

– Овва!

Обернувся Шрам, аж у його ззаду стоїть запорожець у кармазинах; стоїть і сміється.

– Овва, – каже, – і оце б то наче й правда, а воно зовсім брехня.

– Іроде! – не стерпівши, гукнув на його Шрам; да, схаменувшись, де він, зараз і переміг себе. – Цур тобі, – каже, – опріч Божого дому!

Да скорій до коня, да й поїхав. Черевань із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий братчик, і хоть нічого їй не сказали, да поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручувані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні густії брови аж геть піднялись над тими очима, і – враг його знає – глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий високий козак, тільки щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходились бурлаки з усього світу: прийде турок – і турка приймають; прийде німець – і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь да сказав: «Вірую во Христа Ісуса, рад воювати за віру християнську».

Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасті. От і поїхали всі через Верхній город, а далі Михайлівською стежкою через Євсійкову долину, на Печерську гору. А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пуща. Дорога через ту пущу була дуже трудна: то крутилась поміж деревом, то спускалась у байраки, то обходила кудлатії кучугури. Ридван, що дальш, усе одставав од верхових; а Петро, після тих чудних Череванишиних речей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тільки з Василем Невольником.

Аж ось з обох боків дороги закопотіли коні, затріщало сухе гілле під копитами, і показались крізь зелену ліщину кармазини. Їх наздогнали запорожці, – тих двоє, що одрізнились коло братства од прощальників.

Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякались. Бо сі гультяї ідуть не по-людськи: не глядять і дороги, а так куди здря і мчаться по гаю; тільки все крутяться поміж деревом коло ридвана; не попереджують і ззаду не остаються. А коні наче знають, чого сим шибайголовам хочеться: скачуть, як кози, то сюди, то туди поміж кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животи́на дряпається копитами на кручу, то отее з кручі кинеться в провалле, і не видно її стане, тільки глухо тупотить і хропе у байраці. Наші не раз уже думали, що кінь

перекинувся назад і задавив їздця під собою; аж ось їздець, як вихор, вискочить знов на кучугуру да й заграє на сонці кармазинами.

Так, поринаючи да крутячись, мов не перед добром, запорожці перекликались через дорогу, як хижії орли, і повели таку розмову, що в наших прочанок і душі не стало.

– От, брате, дівка! – гукне один. – Нехай я буду шмат грязі, а не лицар, коли я думав, що є на світі таке диво!

– Еге, є сало, та не для кота! – озветься другий через дорогу.

– Чом же не для кота? Хочеш, зараз поцілую!

– А як поцілують коло стовпа киями?

– Що мені кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!

Леся боялась, щоб справді він не напавсь на неї; аж тут на дорозі байрак. Запорожці так і кинулись туди, як тії демони.

– Василю! – каже тоді Череваниха. – Куди отее ми заїхали? Що отее з нами буде?

– Не бійся, пані, – каже, всміхнувшись, Василь Невольник. – Добрі молодці тільки жартують. Вони зроду дівчат не займають.

А Череванісі щось дуже сумно. Звеліла їхати швидше, щоб наздогнати своїх. Як ось запорожці знов по боках дороги. Жупани позабризкували в грязь у байраці, да їм про те бай дуже.

– Гей, брате Богдане Чорногоре! – гукне знову старший. – Знаєш, що я тобі скажу?

– І вже!.. Путнього не скажеш, прилипнувши до баби.

– Отже почуєш од мене таке, що аж оближешся!

– Ого!

– І не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг батько, та для такої дівчини можна покинути і батька, й матір.

– Чи вже б то?

– А то що хіба?

– Куди ж тоді?

– Овва!

Тут запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочка думали, що в їх і справді щось недобре на думці; а Василь Невольник похитав головою да й каже:

– Що за любий народ оці братчики! Ох, був і я колись таким вигадчиком, поки літа не приборкали та проклята неволя не примучила! Гасав і я, як божевільний, по степах за кабардою;⁷⁵ вигадував і я усякі вигадки; знали й мене у *городах* і на *степях*, знали мене шинкарі й музики, знали пани й мужики, знало лицарство й хлібороби!

– Ще я не таке скажу тобі! – гукнув, як із бочки, запорожець.

– Було б з тебе й сього, – одвітовав другий, – якби почув батько Пугач: од бив би він у тебе хутко до баб охоту!

– Ні, таки справді, Богдане. Який враг шуткуватиме, як увіп'ються чорні брови, наче п'явки, у душу? Хоч так, хоч сьак, а дівчина буде моя! Чи знаєш що?

– А що?

– Подивитися б, що там у вас за гори!

– Отакої!

– Такої, брате! Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх воювати турка. Коли хоч, ухопимо *дівойку*, тай гайда в Чорну Гору!..⁷⁶

– І ти оце по правді говориш?

---

⁷⁵ *Кабарда* – історична область на Північному Кавказі.

⁷⁶ *Чорна Гора* – Чорногорія, країна на заході Ватиканського півострова

– Так по правді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Чорногор. З такою дівкою за сідлом помчався б я хоч і к чорту в зуби, не то до чорногорців.

Отак тії каверзники змовлялись уочевидьки на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жити, чи вмерти – йому байдуже; що людям плач, те йому іграшка. Тим-то Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив паливод на яку пакость. Аж ось стали наздоганяти своїх. Запорожці бачать тоді, що ба! Да й зникли з очей, як той сон, що чоловік жахається, мучиться, коли ж гляне – аж і нема нічого.

VI

Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, змалював той монастир Печерський?⁷⁷ Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі тії муровані огради, ту височенну дзвіницю, тії церкви під золотом та під скульптурою? Се ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому взнаки батіївське лихоліття. *Велика церква*, що прописана в літописях «небесі подобою», зруйнована була по вікна. Хоть же князь Олелькович Симеон⁷⁸ підняв її знов із руїн,⁷⁹ тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, да були скрізь по стінах у Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воеводи благочестивії, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх узріти! А внизу, поуз стін, скрізь були надгробки тих великих людей, того лицарства православного. І того нічого вже немає!..

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного надгробка до другого. Тут читав, що отакий-то «Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрий, почив по многих славних подвигах». А там – буцім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: «Многою сіяв я, – каже, – знатністю, властю і доблестію, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім ступнів землі взяв. Не дивуйся, – каже, – тому, читачу, бо й тобі те ж буде: нерівними на світ народжаємось, а рівними вмираємо!» А там іще який-небудь пан просить, хто читатиме підпис, то промов, каже, ідучи мимо, благе слово: «Боже! Милостив буди душі раба твого». Хто б і не письменний був, так, дивлячись тільки на ті шаблі, на ті панцирі, бунчуки і всякі клейноди, перемішані з кістками, з Адамовими главами,⁸⁰ що повироблювано горорізьбою з міді да з каменю понад тими надгробками, хто б, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чого-то воно так викомпоновано: усяке багатство, усяка слава – усе воно суєта суєт: і шабля, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками.

Отже й Шрам, розглядаючи ту горорізьбу да читаючи епітафії,⁸¹ засмутився душею да й каже:

– Колико-то гробів, а всі ж то тії люде жили на світі і всі пішли на суд перед Бога! Скоро й ми підем, де батьки і діди наші.

Да погадавши так, вийняв із-за пазухи щирозлотий обушок,⁸² що од бив колись на війні у лядського пана чи в недоляшка, да й повісив на різі в Богоматері.

Із Великої церкви повернули наші прочане до печер, коли ж дивляться – іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом;⁸³ зверху кирея,⁸⁴ підбита сободем; підпиравсь срібною булавою. А за ним купа людей чимала, все в кармазинах да в саєтах. Ченці їх проводжали. Шрам аж затремтів, як глянув.

⁷⁷ Йдеться про Києво-Печерську лавру.

⁷⁸ Олелькович Симеон – київський князь XV ст. за часу литовського панування в Україні. Походив з династії Ольгердовичів.

⁷⁹ У 1470 році Семен Олелькович (1418–1470) – останній київський князь, відновив Печерський монастир після набігів татар.

⁸⁰ Адамові глави – горельєфи або статуї Адама (самого чи з Євою), на саркофагах, у входах до церков тощо.

⁸¹ Епітафія – намогильний напис.

⁸² Щирозлотий – з чистого золота, обушок – вид холодної зброї.

⁸³ ...гаптовані золотом... – вишитий шовком, вкритим тонким шаром золота.

⁸⁴ Кирея – верхній довгий суконний одяг із відлогою; кобеняк.

– Боже мій! – каже. – Да се ж Сомко!

А той собі зрадив, побачивши Шрама.

Обнялись, поцілювались і довгенько держали один одного, обнявшись.

Далі привітався гетьман і з Череванем.

Черевань так зрадив, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітання, да вже обнявшись, промовив тільки:

– А, багатіку мій любезний!

Череваниху назвав гетьман, вітаючись, рідною ненею. Вона аж помолодшала і вже нащета ботала йому всячини.

– А ось і моя наречена! – сказав Сомко, обернувшись до Лесі. – Вам, ясная панно, чолом до самих ніжок!

І взяв її за руку і поцілював як дитину.

– Давно ми, – каже, – не бачились за військовими чварами, да ось немов Господь нас ізведе навіки докупі.

Леся почервоніла, да аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулася до матері, обнявши її руку.

Тут-то вже Петро мій догадався, що за гетьман снівся Череванісі. У їх, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено. Дивно тільки здалось йому, що Черевань про те ані гадки; да, видно, се така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоть він був і значний козак, да не против гетьмана; хоть він був юнак уродливий, да не проти Сомка. «Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної» (пишуть у літописах); був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи. Так куди вже із ним мірятись Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у печери, завернувши до себе з усіма на козацьке подвір'є. А козацьке подвір'є було не вкупі з монастирем; бо мирянам здається гримнути іноді й лишній раз кубком або загомоніти буйними речами; так щоб не вводили братії в іскушення, стояв на одшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

– Сокіл мій, – каже, – ясний!

– Батьку мій рідний! – каже Сомко. – Я здавна привик звати тебе батьком!

Тоді Шрам сів кінець стола, підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усі засмутились. Здивовався гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тілом мовчки і без плачу й жалю поблагословив на погреб. А тепер ось іллється сльозами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні гримали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькії сльози.

– Батьку мій! – каже гетьман, приступивши до Шрама. – Що за біда тобі склалась?

– Мені! – каже, піднявши голову, Шрам. – Я був би баба, а не козак, коли б заплакав од свого лиха.

– Та чого ж, Бога ради?

– А хіба ж нічого?... У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Україна розідрана надвоє, про те усім байдуже!

– Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопиться, поки я держу в руках!

– А Іванець? А Васюта?

– Васюта старий дурень, з його химери сміються козаки; а Іванець гетьманує тільки над п'яницями. Давно я потоптав би сю ледар, да тільки честь на собі кладу!

– Так, ледар-то вони ледар, да й не дають твоїй гетьманській зверхності розширятись по Україні!

– Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом, бо в Козельці на раді всі полковники, осаули, сотники, всі значні козаки присягли мене слухати.

– Аже ж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?

– Правда, і якби не сива голова Васютина, то зробив би з ним те, що покійний гетьман із Гладким.⁸⁵

– Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?

– І тому правда; так що ж? Хіба не знаєш юродства запорозького? У них що ватажок, то й гетьман.

– Знаю я його добре, пане ясновельможний! Тим-то й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакості. Окаянна сірома нишпорить усюди по Україні да баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду?

– Химера, батьку! Козацьке слово, химера! Нехай лиш виїдуть у Переяслав царські бояре, побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю, як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!

Подумав Шрам да й каже:

– Од твоїх річей душа моя оживає, яко злак од божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультаї баламутять не одно сільське поспільство, бунтують вони й міщан против козацтва.

– Знаю й се, – каже Сомко, – і, правду тобі сказати, воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб ізварилась каша. А то козаки дуже вже розопіли: «Ось ми-то люде, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке діло – тільки по шинках вікна да пляшки бити». Потурай тільки їм, то якраз заведуть на Україні шляхетські звичаї і заколотять миром не згірше. Уже ж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда, і сила.

Шрам за сі слова обняв і поцілював гетьмана.

– Дай же, – каже, – Боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні!

– І дай, Боже, – додав Сомко, – щоб обидва береги дніпровії приклонились під одну булаву! Я отес, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем ляхів до самої Случі, да, держачись за руки з Москвою, і громитимем усякого, хто покуситься ступити на руськую землю!

Шрам аж помолодшав од такої речі.

– Боже великий! Боже милосердний! – каже, простягти руки до образу. – Положив еси йому в душу мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати сю справу!

– Годі ж уже про великі діла, – каже Сомко, – давайте ще про малії. *Не добро бути чоловіку єдиному*. Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихою за її дочку Олександрю. Тепер благослови нас, Боже, ти, панотче, і ти, паніматко!

Да так говорячи, узяв за руку Лесю, да й поклонились обоє батькові і матері.

– Боже вас благослови, дітки мої! – каже Череваниха. А Черевань щось хоче сказати, да не зможе вимовити й слова, а тільки – «бгатику!» да й замовкне.

Шрам глянув на свого Петра, а Петро стоїть коло вікна білий, як крейда. Може, старому й жаль стало сина, тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадатися.

– Що ж ти нас не благословляєш, панотче? – каже Сомко Череваневі.

⁸⁵ Гладкий Матвій (? – 1652) – миргородський полковник, учасник визвольної війни 1648–1654 рр.

– Бгатіку, – каже Черевань, – велика мені честь оддати дочку за гетьмана, тільки вона вже не наша, а Шрамова: учора в нас було півзаручин.

– Як же се так сталось, паніматко? – обернувся тоді Сомко до Череванихи.

Вона хотіла вимовитись, но Шрам припинив її, взявши за руку, і рече:

– Нічого тут не сталось, пане ясновельможний! Я сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад. А тепер лучче я свого сина оддам у ченці, ніж би став тобі з їм на дорозі! Нехай благословить вас Бог, а ми собі ще найдем. Сього цвіту, кажуть, багато по всьому світу.

– Ну, будь же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас укупі.

Тоді Шрам став поруч із Череванем; діти їм уклонились до землі; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось:

– *Пугу-пугу!*

Сомко усміхнувся:

– Се, – каже, – наш юродивий Кирило Тур.

І звелів одвітовати по-запорозьки: «*Козак з Лугу*», бо запорожці здоровкались, мов хиже птаство на степу.

– Не знаю, синку, – каже Шрам, – що за неволя тобі водиться з сими пугачами. Городовому козакові треба стерегтись їх, як огню.

– Правда твоя, батьку, – каже Сомко, – низовці зледащили після Хмельницького, а все-таки між ними єсть люде драгоцінні. От хоч би й отсей Кирило Тур. Не раз він мені ставав у великій пригоді. Добрий він, і душа щира, козацька, хоч удає з себе ледащицю і характерника. Да вже без юродства в їх не буває.

– Щоб їх лихий злизав із їх юродством! – каже Шрам. – Їм усе смішки! Не раз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої.

– А все-таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей.

– Гріх мені се сказати! – одвітує Шрам. – Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку западню, що без їх якраз поліг би головою. Обскочили мене кругом ляхи. Уже нас осталось тільки четверо; уже під о мною й коня вбито; я одбиваюсь стоя. А їм, окаяним, хочеться взяти мене живцем, щоб поглумитись так, як над Наливайком⁸⁶ і іншими бідолахами. Коли ж тут звідки не візьмись запорожці: «*Пугу-пугу!*» Ляхи врозтіч! А було їх із сотню. Дивлюсь, а запорожців нема й десятка.

– О, між ними єсть добрі лицарі! – каже Сомко.

– Скажи лучче, синку, були, да загули. Перевелись тепер лицарі в Січі: зерно висіялось за війну, а в кошу осталась сама полова.

– Овва! – гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шлика, узявся у боки да й дивиться на Шрама, покрививши губу.

Шрам так і загорівсь.

– Що то за «овва»? – каже, підступивши до запорожця. А той ізнов:

– Овва, панотче! – да й заложив за вухо лівого уса (себто – знай, не боюсь тебе). – Перевелись? – каже. – Де тобі перевелись? Хіба ж дармо співають: «Течуть річки з всього світу до Чорного моря»?

Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ-сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю... От хоч би й мій побратим... та не про його тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тоді

---

⁸⁶ *Наливайко* Северин (? – 1597) – ватажок козацтва у XVI ст., у 1566 р. очолив повстання проти польських і українських магнатів, яке в бою біля річки Солониці (поблизу Лубен) зазнало поразки. Виданий козацькою старшиною, після страшних тортур страчений у Варшаві.

вже зняв шлик.) Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, дак як же ти вернувсь до табору, не маючи коня?

– Іроде! – сказав Шрам, грізно насупивши на його білії брови. – Коли б не таке місто, то навчив би я тебе шануватись!

– Себто вийняв шаблюку та сказав: «Ану, Кириле, поміряємось, чия довша?» Козацьке слово, я оддав би шалевий свій пояс за таку честь! Та сього зроду не буде! Лучче, коли хоч, розрубай мене надвоє од чуба до матні, а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!

Знав-бо, що й сказати, запорожець. Зараз старий і вгамовавсь.

– Чого ж ти, – каже, – осо, од мене хочеш?

– Нічого більш, розкажи тільки, як ти добравсь піхтурою до табору.

– Пху! Сатано! – каже тоді Шрам, усміхнувшись. – Розкажу, тільки не доводь мене до гріха. Ото й порозбігались ік нечистій матері ляхи, а ватажок тоді: «Е, батьку! Да се в тебе коня нема?... Братчики, добудемо йому коня!» – да й припустив за ляхами.

– Що ж, добули?

– Добули, вражі діти; вернулись із добрим мерином. Здивовались ми тоді з козаками. Як же й не здивоватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили, що так і йграє на повіді?

– Еге! Знай наших! Наш брат неспроста воює: часом низовець і чортом орудує.

Так говорив Кирило Тур, розгладжуючи уси і поглядаючи на всю компанію, а очі такі лукаві, що разом, здається, й щиро говорить, разом і морочить.

– Да і в мене самого, – каже Шрам, – така думка, що тут без нечистої сили не обійшлося. Питаю: – «Як ви доскочили такого огира?» – «Нам теє знати, батьку. Сідай да їдь собі з Богом: ляхи не за горою; часом жах у них проходить швидше од похмілля».

– Ага! У нас так! – каже Кирило Тур. – Наші не кудкудахчуть, ізнісши яєчка. А воно було ось як. Припустили братчики за ляхами, а ляхи огледілись, що їх женеться жменя, та й зупинились. Поки ж вони до мушкетів, а отаман прицілівсь та і влучив їх ротмістрові якраз межі очі. Ляхи тоді врозтіч! А я за коня... Чи то пак отаман за коня!..

– Що за вража мати! – каже тоді Шрам, протираючи очі. – Да се ж ти, бачу, сам і отаман! Запорожець тоді в регіт.

– Ага, – каже, – пане полковнику! Так-то ти шануєш давніх приятелів?

– Ну, вибачай, братику, – каже Шрам, обнявши його. – Чи не розкололи ляхи мені голови шаблями да келепами: щось не держиться в їй пам'ять!

– А що ж отее ми так заговорились? – озвавсь Сомко. – Давно пора по чарці да й за стіл.

– От, бгатці, розумна річ, так-так! – каже Черевань. – Я так отощав, не ївши зранку, що й радуватись не здужаю.

Випив Кирило Тур горілки да й каже:

– Уже ж, пане ясновельможний, не остав твоею ласкою і мого побратима.

– Не оставим, – каже Сомко. – Я знаю, що він шаблею ворочає лучче, ніж язиком.

– Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із Чорної Гори⁸⁷ – деє аж за венграми. Тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тільки «б р є» та «м о р є»! А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!

---

⁸⁷ Чорна гора – Чорногорський хребет Карпат з найвищою точкою України – Говерлюю.

VII

Сомко почав саджати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Череваня посадив на покуті, сам сів на хазяйському місці, кінець стола, а Череваниху й Лесю посадив на ослоні. Запорожець примостивсь на задньому кінці стола із своїм побратимом.

Шрамовому Петрові прийшлося сидіти поруч із Лесею, хоть він би тепер рад був одгородитись од неї горами і морями. Що там не вигадував той запорожець, як там не потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

– Ну, скажи ж мені, пане отамане, – питає Сомко в Кирила Тура, – яким вітром занесло тебе в Київ?

– Самим святим, пане ясновельможний, – одвітовав запорожець, – проводжаєм прощальника до Межигорського Спаса.

– Чого ж се ти одбивсь од свого товариства?

– Потривай, пане гетьмане, розкажу все по ряду; дай перше промочити гортань. Тільки в вас такі нікчемні кубки, що ні в віщо гаразд і налити. Святе діло наші січові коряки! У нашому коряці утопиш іншого мізерного й ляшка.

– Пгавда, бгате, їй-богу, пгавда! – озвався Черевань. – Я давно кажу, що тільки в Січі і вміють жить по-людськи. Їй-богу, бгате, коли б у мене не жінка та не дочка, то кинув би усяку суету мирськую та й пішов до вас на Запорожжє!

– Гм! – каже Кирило Тур, озирнувши його тушу. – Не багато таких потовпилось би в курені!

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівливий був собі пан.

– Я з душі люблю сього пройдисвіта, – каже гетьман Шрамові стиха. – Часом він закине й дуже вже круто, да враг його знає, якось так щиро засміється, що нізащо на його не розсердивсь би.

– Погано тільки, – каже Шрам, – що сі братчики, сміючись, чоловіка куплять, сміючись, і продадуть.

– Що правда, то правда, батьку. По їх січовому розуму, ніщо на світі не стоїть ні радості, ні печалі. Філософи, вражі діти! Дивляться на Божий мир із бочки, тільки не з порожньої, як той Діогенес, а по шию в горілці.

– Так вам хочеться знати, чого я одбивсь од товариства? – каже Кирило Тур, спорожнивши кубок. – Ось чого. Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чувати? Се наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого. От і побратаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою. «Давай, – кажу я своєму Чорногору, – давай побратаємось». – «Давай». – От і зайшли у братство та й попросили панотця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе Слово Боже; і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою.

– Ну, а далі?

– А далі... Се вже так завсігди буває, що скоро чоловік зробить добре діло, то сатана, не за хлібом його згадуючи, і підсуне іскушення... Далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тільки гм! Та й годі.

– О, невже таки жіночий рід спокусив хоть раз запорожця?

– Ой-ой-ой, пане гетьмане! Та ще як! І не диво-бо: Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувся на Єву!

– Звідки ж узялась та краля?

– Спитай її сам, звідки! Я такої пишної панни не зумію й зайняти.

І поглянув на Лесю.

– Тю-тю, дурню! – каже, засміявшись, Сомко. – Се моя молода!

– Та мені не те горе, що вона твоя молода, – каже, здихнувши, запорожець, – а те, що зовсім мене причарувала.

Усі зареготали, почувши таке диво.

– Браво! – каже Сомко. – Ведмідь попавсь у тенети! Що ж тепер буде?

– А що ж? Ведмідь піде до свого берлога і тенети за собою потягне.

– Як! Отее у Січ би то?

– Чого ж у Січ? Хіба тільки й світу, що в вікні?

– І отее такий жвавий козарлюга, да ще й отаман, ради жінки покине товариство?

– А чом же? Та для такої кралі можна покинути й усе на світі, не то що товариство.

– Ну, куди ж би ти потяг свої тенети? Кирило Тур засміявсь.

– Ти-бо вже, пане ясновельможний, хочеш усю правду разом випитати. Не хочеться тобі й признаватись, не хочеться й брехати.

– Бо ще, кажеш, ізроду не брехав? – додав, шуткуючи, Сомко.

– Не збрешу й тепер, – каже Кирило Тур. – Дайте тільки гортань промочити.

Да й кашлянув, випивши кубок, і поглянув по всіх гостях, розгладжуючи вуси.

– Треба, – каже, – вам, панове, знати, що Чорна Гора те ж святе, що й наша Січ, тільки що там не цураються бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені, а в їх *братства*, і над усяким братством обирають отамана. А що вже воювати з бусурменами, так хоч щодня. Та як у їх воюють, коли б тільки ви знали! Як зачне розказувати мій *побро*, то аж душа вгору росте. Побро мій, знаєте, забрівши на Україну, скучив без своєї Чорної Гори і вже давно зазива мене в гості. І то сказати: чом не погуляти козакові по світу? Чом не подивитись, як живуть інші язики?

Всі слухають, до чого він доведе свою річ. Очаровав усіх запорожець.

– «Добре, – кажу, – поїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство; нехай і нас там знають!» – Ото ж і побратавсь я з ним у братстві, так уже, щоб у нас не було *се моє, а се твоє*, а все укупі: щоб помагати один одному у всякій пригоді, щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком. Воно б і добре, та як побачив я отсю кралю, так душа й дала сторчака. – «Як хочеш, – кажу, – побро, а я без сеї *дівойки* не пошу з України!» Не бабак же й мій побратим. – «Море! – каже. – У нас як кому припаде до душі *руса коса*, то вхопить, як сокіл чайку, та й до попа».

– Се вже по-римськи! – каже, сміючись, Сомко. – А як же в тої чайки єсть брати-орли або родичі-соколи?

– Тим-бо й ба, що юнаки знають і сьому лиху запобігти. Тільки натякни, то самі визвуться! «*Гайде, море! Да ті отmemo дівоyku!*» Себто по-нашому: «Гайда, однімем тобі дівчину!» От і збереться чоловік десять тих *отмичарів*;⁸⁸ спорядяться як на війну, і вже, як попадуть у свої лапи *русу косу*, то хоч голови положить, а не впустять родичам. Пек його матері! Такий звичай по смаку мені! І вже хіба не я буду, щоб я не доказав такого ж отмичарства. Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас і характерство⁸⁹ єсть!

– Що за баяндрасник отсей прудуус! – каже, сміючись, Сомко. – Мабуть, у вас в Січі тільки й роботи, що потішати один одного вигадками.

– Е, пане гетьмане! Наші братчики, що в Бога день, виробляють такі чудасії, що не треба й вигадок. То вже знаю, що пани-молодці не почують луччої, як я сьогодні викину. Ще такої чудасії зроду ніхто не чув.

– Що ж то буде за чудасія?

⁸⁸ Отмичар – серб. похититель.

⁸⁹ Характерник – чаклун, чарівник.

– Так, нічого: підхоплю тільки на сідло отсю кралою, та й шукай вітра в полі. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори. Ох, да дівчина ж гарна! – додав Кирило Тур, поглянувши вовчим поглядом на Леся.

Леся вже давно була сама не своя од страху. Зроду вона нікого так не боялась, як сього запорожця. Кріпилась, однак же, сердешна, сидячи за столом. Як же поглянув він отак на неї, то наче аж до серця досяг її очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очі, а сльози між пучки так і капотять. Мати собі стривожилась, устала з-за столу і одвела її в кімнату.

А козакам і байдуже, тільки сміялись.

– О, вражий ти комишнику, – каже Шрам, – бач до чого добалакавсь! Ізлякав справді бідну дитину.

Череваниха вже не вернулась до столу; однак ніхто після обід не догадався довідатись, чи не занедужала з переполоху Леся. Тоді ще козак мало зважав на жіноче серце. Жіночі сльози й печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши з-за столу, Кирило Тур подякував за хліб, за сіль по-своєму:

– Спасибі Богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмиру, – да й потяг із подвір'я з побратимом, не сказавши нікому й «прощайте», наче з свого куреня. Тільки чутно було, як виспівував за ворітьми:

Журба мене сушить, журба мене в'ялить,
Журба мене, моя мати, скоро з ніг ізвалить.

– Чи чуєш? – каже тоді Шрамові гетьман. – Ніхто не розбере, чим дише низовець, поки сам себе не виявить. Отже я знаю, що в сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він із себе паливоду, а постерігав не раз я, куди прямує сей юрода. Дивно во очію, а так воно єсть, що він тільки й живе душі спасенієм.

– Ледачу ж вибрав він дорогу! – каже Шрам.

– На яку натрапив, таку й вибрав, батьку! Сотворив себе буїм і безумним для Бога. От воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі Богу, обливався гарячими сльозами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до Бога, як сей гульвіса! Прислухавшись, я сам... Да що про те розказовати? То діла Божі. Одкрию тобі, панотче, чого отеє я в Києві. Не сватанне в мене на думці. Повінчаєш ти мене, одігнавши ляхів до Случі, щоб моя жінка була гетьманша на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставити у Києві твердо ногу, понасипати горлахи пашнею, припасти доволі пороху і військової зброї да ще спорядити одно діло. Ось ходімо лиш до архимандрити, до нашого порадики. Гізель,⁹⁰ батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила.⁹¹ Поговоримо з ним де про що з *Гадяцьких пунктів*.⁹² Не дурень був Виговський, що написав їх, тільки дурень, що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в козаків вівіки-вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи негаразд, а з москалем нам треба укупі жити. Се вже так, батьку!

– Ой, синку! – каже Шрам. – Рознюхали ми тепер добре бояр да воєвод московських!

– Се, батьку, як до чоловіка! А москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись.

– Бог його знає! – каже, здихнувши, Шрам. – Може, воно так буде й лучче.

---

⁹⁰ Гізель Інокентій (бл. 1600–1683) – один з найосвіченіших церковних і освітньо-громадських діячів на Україні в XVII ст., архимандрит Києво-Печерської лаври, ректор Києво-Могилянської колегії.

⁹¹ Могила Петро Симеонович (1597–1647) – політичний, церковний та освітній діяч України, митрополит Київський і Галицький (з 1632 р.), засновник Києво-Могилянської колегії.

⁹² «Гадяцькі пункти» – угода І. Виговського із польсько-шляхетським урядом 1658 р. про скасування возз'єднання України з Росією та відновлення в Україні польсько-шляхетської влади.

– Уже ж бач не гірше, батьку! Бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати.

– Не діждуть вони сього, невірнії душі! – каже Шрам, ухопившись за уса.

– Отже, щоб не дождали, батьку, так треба нам з москалем за руки держатись. Се ж усе одна Русь, Боже мій милий! Коли в нас заведеться добро, то й москалю буде лучче. Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити до купи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, підніmemo Україну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів.

Розмовляючи про такі речі, пішли до отця Інокентія удвох чи втрох, а деякі розійшлись по монастиреві.

Що ж діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась. Не жартами здавались їй химерні речі запорожця: вона боялась, щоб не вхопив він її, як шуляк, і просила матері позашіпати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! Сердешному дівчаті так і стояв перед очима страшенний запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, пробував її уговорювати, щоб не лякалась не знати чого: разів зо два назвав, забувшись, аж бгати́ком; далі бачить, що нічого з нею не вгадить, махнув рукою да й ліг одпочити; проспав, неборак, аж поки задзвонено до вечерні.

Після вечерні знов позбирались усі у козацьке подвір'є. Гетьман і Шрам вернулись іще веселіші, пили за здоров'є великої, одностайної України, пили й за царя православного і праведного, которий ні для кого в світі душею не покривить, не так як той король, що оддав козаків магнатам на поталу. Од щирого серця празникова́ли. Черевань собі був рад, що Шрам повеселішав, і все тільки вигукував за кубком:

– Щоб нашим ворогам було тяжко!

І весь же той гармидер чинивсь через стіну од Лесі. Лежала вона зовсім мов недужа, а про неї ніхто й не спогадав. Сказано – козаки: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими речами. Отже, хоч небожата-жіноцтво вже і знали і корились своїй долі, да заще́міло серденько в моєї Лесі од того занедбання; жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якима. Лицар над лицарством, вродливий над вродливими, да, видно, тільки в його і думки, що про гетьманські порядки. А дівочому серцю що і молодецька краса, що і козацька слава, коли до неї козак не горнеться?

Леся полюбила Сомка іще тоді, як він, було, носить її на руках і дарує їй то золоті сережки, то добре намисто. Іще тоді звав він її своєю судженою і зложив з Череванихою руки. Череваневі здавалось жартами таке залиця́нне, а вони з Череванихою не жартують словами. З щирого серця зове він її своєю ненею, з щирого серця зове вона його своїм зятем. І зросла Леся, його кохаючи, кохаючи щиро дівочим серцем. Що тільки в піснях виспівують про те кохання, усе вона складала у своєму серці. Отже зове вже він її своєю й молодою, тільки все воно вийшло не так, як то вона собі компоновала. Про інші́ речі клопочеться він із старим Шрамом, про інші́ речі широко розмовляє, а її мовби нема йому й на світі. Заще́міло горде дівоче серденько, да мовчала небога, не сказала й матері.

А що ж Петро? Петро зараз після обід узяв рушницю і пішов у гай, ніби на полювання. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувся на подвір'є, аж там усі веселяться. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. Інші й до нього присіпались із кубком, а йому притьмом прийшлося так, як співають у пісні:

Чомусь мені, братці, горілка не п'ється:
Коло мого серця мов гадина в'ється!

Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тільки вже без побратима.

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердешна дівчина, що притьмом мусила Череваниха посилати у хутір до чернечого пасічника по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти на ніч, да й сама бабуса осталась ночувати на подвір'ї. Надвечір ублагала була мати Лесю роздягтись да лягти спати; як же почула Леся Кирила Тура голос, то так і затрусилась; і вже шкода було й казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вонтпила вона, що сей пройдисвіт не своєю силою дише, бо не раз чувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру, мабуть, були жарти з того дівочого жаху. Сів за вечерю да зараз і почав викидати.

– Ну, панове, – каже, – тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу.

– У яку се? – питає Сомко.

– Та в Чорну ж Гору.

– Усе-таки туди? Ти не покинув свої думки?

– Коли ж се бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики, задумавши що-небудь, покинули свою думку, мов яку химеру? Про що іншому і згадати страшно, те низовець, сидючи над широким морем-лиманом, викомпонує, вимізує і вже хіба лусне, а не покине свої гадки. Так отее й мені прийшлося, бачу, або луснути, або доказати слави, бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очі.

– І тобі отее, запорожцеві, отшельникові, не сором признатись? – каже Шрам, бо й він, старий, розвішав уші, як поніс той свої баляндраси. – А що скаже товариство, як дочується, що курінний отаман так осрамив своїх братчиків?

– Нічого не скаже, бо я вже тепер вольний козак.

– Як то *тепер* вольний? А перше ж хіба був невольний?

– У нас, панове, поки козак не випишеться з коша чи з куреня, то слухай січової старшини, так як ігумена. Знюхайсь тоді, коли хоч, з бабою, то знатимеш, почім ківш лиха! Тільки наш чернечий устав кращий од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суєта, то в куну або до кози не саджають, а зараз – іди собі к нечистій матері! Вибрикайся на волі, коли дуже розжирів на товариському хлібі! І чи раз же то траплялось, що сердешний сіромаха попогасає по *городах*, ухопить, як там кажуть, шилом патоки та, побачивши на власні очі, що чортмає в світі нічого путнього, покине жінку й дітей, вернеться в курінь: «Ей, братчики! Приміте мене знов між товариство! Чортма на світі добра! Не стоїть він ні радості, ні печалі!» А братчики тоді: «А що, ледащице! Ухопив шилом патоки? Бери лишень коряк та випий з нами сієї дури, то, може, порозумнішаєш!» От бідолаха сідає між милим товариством, п'є, розказує про своє городове життя з жінкою та дітьми; а тії слухають, кепкують з його, як із блазня, та тільки за боки беруться. Так і мій покійний панотець, – нехай царствує, – їздючи колись із прощальником по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало не миле – замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, виписавсь із куреня, сів хуторком десь коло Ніженя, і господарство, і худобчину завів, і діток сплотив двойко – карапуза-хлопчика та скверуху-дівчинку. Тільки років через п'ять, чи що, так йому обридло все в господі і в полі, як приборканому степовому птаху. Сумує та й сумує козак; бо чи статечна пак річ – ісповнити козацьку душу жінкою-квочкою та дітьми-писклятами? Козацької душі і весь світ не сповнив би: увесь світ вона прогуляла б і розсипала, як таляри в кишені. Тільки один Бог може її сповнити...

– Що ж сталось із твоїм батьком? – спитав Сомко. – Ти-бо вже коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш бути і за попа, і за дяка.

– Із моїм батьком? – каже Кирило Тур, мов крізь сон, бо звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурив... – Еге! Я ж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що пожививсь як собака мухою, та й заскучав по братчиках. Уже не раз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть, мене покинути маєш:
Рано встаєш, коня напуваєш,
Жовтенького вівса підсипаєш,
Зеленого сінця підкладаєш;
В сінечки йдеш – нагайки питаєш,
В комору йдеш – сидельця шукаєш,
Дитя плаче – ти не поколишеш;
Все на мене важким духом дишеш!

Тільки батько мій не пускався у такі жалібні розмови, як той козак із своєю жінкою, а надумавшись сам собі, сів на коня, ухопив на сідло карапуза-синка свого, себто мене, ледачого, та й гайда на Запорожжє. Не вибігала ж за ним услід моя паніматка, як у тій пісні, не хапала за стремена, не прохала вернутись, напиться варенухи, прибратись у голубий жупан та хоч раз іще подивитись на свою милу. І жупани, і худобу покинув він їй на прожиток, а сам у семрязі убравсь за границю бабського царства. Отже й мені, бачця, доведеться йти батьківським слідом!

– Ну, бери ж кубок, – каже гетьман, – да підкріпись на дорогу. До Чорної Гори не близький світ. Ось і ми погладимо тобі дорогу.

– Дякуємо тобі, пане гетьмане! – каже Кирило Тур, кланяючись низенько. – Уже коли ти й сам гладиш мені дорогу, то будь певен, що я свою кралу перевезу гарненько в Чорну Гору.

– Що ти думаєш, синку? – каже нишком гетьманові Шрам. – Ти знаєш, що за божевільні люди сі комишники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір, хоть не вкусить, то злякає! Держи, синку, в голові сю пословицю. На юродивих іноді справді находить безуміє.

– І-і, батьку! – каже, сміючись, Сомко. – Добре я знаю сього юроду. Нема, може, і в світі такої щирої душі до мене. Як проганяв я ляхів з України да одбивавсь од Юруся, то він зі своїм німим чорногорцем визволяв мене не раз із великої біди. Служив він мені за язика, за шпига, за сердюка – і все тільки ради доброго слова да ковша горілки. Не раз я насипав йому шапку талярами, так ідучи й витрусить на порозі. «Звідки, – каже, – се такого сміття набралось?» Такий химера! Було, кажу: «Кириле, скажи, Бога ради, чим мені тебе наградити? Ти ж не раз слобоняв мою голову од смерті!» – «Не тобі, – каже, – наградити мене за се!» От воно що, батьку!

– Справді, – каже Шрам, – се золото, а не козак! Пане отамане, – до Кирила Тура, – ходи сюди, дай я обніму тебе да поцілую.

– За що се така ласка?

– Ходи, мені то вже знати, за що.

Да й обняв і поцілував запорожця.

– Да наградить же, – каже, – тебе Господь за твої лицарські вчинки!

– Е, батьку! – каже запорожець. – То ж іще дурниця, да так мене голубиш; що ж ти скажеш тоді, як украду з-під поли гетьмана молоду?

Черевань більш од усіх уподобав Кирила Тура; усе реготав із його вигадок.

– Враг мене візьми, – каже, – багатці, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа, а не запорожець! Иди, багатку, й до мене, і я тебе поцілую!

– От добрі люди! – каже Кирило Тур. – У їх крадеш, а вони тебе цілують! Їй-богу, добрі люди! Шкода, що вже більш не побачимось! У Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайте ж тепер, панове громадо! Дякуємо за хліб та за сіль! Прощайте! Час лагодитись у дорогу.

І, виходячи з дверей, розпростер руки да й каже:

– Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь! Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь!

– Що за неподобна голова в сього Кирила Тура, – сміючись, каже Сомко. – Себто вже ворожить, характеризує.

VIII

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло й до півночі, а вже всі давно спали. Хропли козаки на весь двір, од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, да аж до стані; там спав Василь Невольник при Череваневих конях. Інші лягли під чистим небом, і хоть уночі надворі було не душно, да тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здорово було гулякам надворі, як траві, що прив'яла вдень на сонці. Кругом по гаю щебечуть солов'ї, аж луна розлягається; деколи й пугач скаже своє смутне «*пугу!*». Козацьке сонце високо підбилося угору; зорі вкрили все небо, як ризу.

Не німе було козакові те небо, і місяць, і зорі: чи погляне на місяць, на його плями, чи погляне на зорі, то й серце, і думка його розжевріє, як од Божого слова. Чого на місяці тії плями? Він знав, чого. То ще як Каїн убив Авеля, то Бог назнаменав на місяці той гріх своєю рукою: «Дивіться, – каже, – люде: так як сей Каїн довіку-вічного нестиме на плечах мертве братнє тіло, так усякий душогубець носитиме до віку до суду тяжкий гріх свій». А зорі? То людські душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели. Як же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшую душу. Інші зорі щастять у його на врожай, інші на скот, а Віз – чумацька щаслива зоря.

Ясна, пишна була ніч над Печерським, да один тільки чоловік дививсь на її дива; не спав, дививсь і нічого не бачив. Вже ж не хто сей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга, да жаль, да досада. Довго він ворочавсь на своїй бурці; далі встав, натяг жупан да й вийшов у гай хвірточкою.

Бідний козак таївсь од усіх із своїм коханням, бо всяк тільки б із його насміявся. Козаки не дуже вдавались у любові; знали сю неміч найбільш дівчата да молодіці; вони-то поскладали й оті пісні, оті ніжні розмови козака з дівчиною або милого з милою, що слухаєш і не наслухаєшся.

Коли б у Петра була ненька рідненька або сестра-жалібниця, може б, їм розказав він про своє лихо. Бо хоть як не гордує, було, козак любовцями перед товариством, а як вернеться до господи, як зачне коло його упадати ластівкою мати, як стане голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде, як залізо, серце пом'якшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалібницям розкаже. На біду, в Петра не було ні сестри, ні матері; мав він за порадишів тільки старого грізного панотця да жартівливе товариство.

Ходить він, сновидає по гаю і сам не знає чого. Місяць став уже на небі нижче; світить навскось по траві, по кущах, по березах. Ніч уже на ісході. Як ось чує Петро – тупотять коні... Усе ближче, ближче. Розпізнає нешвидку ристь двох ступаків. Звернув з доріжки за кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до його чисто. Зараз пізнав Кирила Тура голос, а по чорногорському *бре* да *море* пізнав його побратима.

Кирило Тур говорить:

– Що то, брате, скажуть ваші отмичаре про запорозьку хисть, як ми підхопим оцю *дівойку*.

А Чорногор йому:

– Бре, побро! Мені усе здається, що ти тільки морочиш мене. Не впевнюсь, поки не побачу дива на свої очі!

– Місяць не скоро зайде, – каже запорожець, – побачиш, не повилазять.

– Як же ти *отмеш дівойку*, не наробивши гвалту?

– Еге-ге, пане брате! Чи такі ж дива чинили на своєму віку запорожці? Хіба ж я дармо заворожив усі двері?

– Море! – каже Чорногор. – Ти б уже хоч мене своїм характерством не морочив!

– Що за дурна в тебе голова, брате, – каже Кирило Тур. – А за що б же мене обрали отаманом? Хіба за те, що добре горілку лигаю? Є в нас на се діло іще луччі мистеці, а характерників не багато знайдеш.

Тим часом од'їхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речі за вечерею не здавались уже Петру жартами: мабуть, справді скрутивсь од жиру запорожець! Спершу був кинувсь Петро до гостиниці будити козаків, далі зупинивсь.

– Чого я, – каже, – біжу? Чи видане діло, щоб украсти дівчину з-посеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі біжу, як божевільний.

Да й пішов тихою ступою.

«Треба ж отак із юродства да зайти в голову! – думає, йдучи, Петро. – Отес не удавай із себе химородника, не бурли, як кабан у кориті!.. Рад би я був, коли б Сомко за сей жарт звелів, жартуючи, погріти йому киями плечі!»

Пройшовши з гони, став так іще думати:

«А що, як справді він характерник? Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах да в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників, да й самих туркень, іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку да й попливе, сидя, на другий берег... Ну, то вже дурниця, що ляхи з переполоху провадять, буцім запорожці ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в запорожця не одна, а дев'ять душ у тілі, що поки його вб'єш, то вбив би дев'ятеро простих козаків. Може, не зовсім правда й про бурку. А що запорожцеві вкрати, що задумає, то мов із гамана тютюну дістати. Вони напускають ману на чоловіка...»

Да й згадав, як у старого Хмельницького сидів у глибці такий, що ману напускав. «Що ви, – каже, – що мене стережете? Як схочу, то лиха встережете мене! Ось зав'яжіть мене в мішок». Зав'язали його да й притягли за трямки, аж він і йде з-за дверей: «А що, вражі діти! Встерегли?»

«Що ж, – думає, – як і се такий химородник? Піду скоріш, щоб справді не вкоїв він якого лиха».

Да ступивши швидкою ходою ступнів з десятків, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдаривсь.

«Що, – каже, – я за куряча голова! Кого я йду рятувати? Хіба в неї нема жениха боронити? Що я за вартовий такий? З якої ласки не спати мені по ночах, щоб який опияка, підкравшись, не злякав гетьманської молоді? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротях варту; а мені яке діло? Хоч нехай усіх вас перехопляють сі розбишаки!.. Бачу я тебе заздалегідь, ясновельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе з-під поли молоду! Бачу й тебе, горда паніматко: чи так поглядатимеш звисока і тоді на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобу проспить молоду, незгірш од іншого гультая! Бачу й тебе, ясная крале, як замчить тебе отсей шибайголова між чорногорці. Там жінкам не дуже догоджають. Скакатимеш ти через шаблю в сього дикого Тура; не раз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, запорожець,
Водив мене босу на морозець...

Мізкує так собі Петро, аж ось ізнов закопотіли коні. Слухає, і сам собі віри не йме.

«Невже таки справді сей запорожець знається з нечистою силою? – думає він. – Да постій, чи не самі вони вертаються?... Ні, справді везуть!.. Проклятий! Мчить, як вовк овечку!»

Коні над'їхали ближче. Дивиться Петро – Кирило Тур держить перед собою Лесю на сідлі, як дитину. Аж сумно йому стало. Леся була зовсім як очарована. Сидить, голубонька, схиливши голову, а рукою держиться за плече запорожцю. А той одною рукою піддержує бранку,

а другою править коня. Сердешна стогне, мов уві сні щось страшне бачить. Щось неначе й говорить, да за солов'ями не можна розібрати: солов'ї перед світом саме розщебетались.

Жаль Петру стало Лесі; уже хотів вийти з-за куща, заступити отмичарам дорогу да й битись, не вважаючи ні на які чари; да вхопивсь, аж при йому нема шаблі. Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, що чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і пройняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він до подвір'я, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на нього охляп. Василь Невольник, прокинувшись, думав, чи не цигане пораються коло коней, да підняв гвалт.

– Не кричи, Василю, – каже Петро, – а буди козаків: украдено Череванівну з покоїв!

Василь Невольник підняв ізнов галас на весь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у хвірточку, схилювшись, да й помчавсь, як вихор.

Тим часом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи вибратись за ночі з київської околиці. Бідна Леся, мабуть, добре ковтнула знахорчиного зілля од переполоху: хилилась, як п'яна, і нічого не знала, що з нею діється; прокинулась тільки, як пройняв її холодний вітер з поля. Гляне, аж вона серед пущі, на руках у страшного запорожця. Спершу думала небога, що се їй сниться, далі крикнула, да дармо. Розбишаки тільки зглянулись та всміхнулись між собою. Почала була благати, щоб не погубляли її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготався.

– Що за дурний, – каже, – розум у сих дівчат!.. Щоб оце я, після такої праці, випустив із рук самохіть свою здобич! Ні, голубонько, сього в нас не буває. Та й чого тобі убиватись? Хіба я не зумію кохати тебе так, як і хто інший? Не плач, моє серденько: привикнеш, дак житимеш за мною незгірш, як і за гетьманом. Дівка, кажуть, як верба: де посади, там і прийметься.

Не дуже вгамовалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

– Моє ти кохання! – каже тоді, одмінивши голос, Кирило Тур. – Не кричи, коли не нажилась на світі. Ти думаєш, як нас наздоженуть, дак я тебе живу випущу з рук? Чорта з два кому після мене дістанешся! Цить, кажу! Ось бач, яка цяця?

І блиснув їй перед очима турецьким запоясником; а очі так поставив проти неї, що сердешне дівча й помертвіло од страху.

Виїхали з пущі на поле, аж уже на сході сонця зоря перемагає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись. Дорога то спускалась униз, то знов підіймалась угору. З'їхавши на високий кряж, озирнувся Кирило Тур, аж із-під гаю хтось мчить на сивому коні. Він зупинивсь да й каже:

– Не буду я Кирило Тур, коли оцей їздець не за нами! І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто се. Се молоде Шраменя. Пішло по батькові, як орля по орлові. Враг мене візьми, коли я не догадуюсь, який заряд імчить так швидко сю кулю!

– Море, драгий побро! – крикнув Чорногор. – Чого ж ми гаємось? Утікаймо!

– Не такий, брате, в його кінь, щоб утекти нам із *отмицею*. Тайна що воно здасться? Ні, лучче станьмо та даймо бій по-лицарськи.

– Бре, побро! Що ж із того буде? Нас двоє, стріляти нам проти його не приходиться, а на шаблях Шраменкові не вradiш ти нічого. А хоч і вradiш, то нехутко, ще надб'ять та й однімуть *дівойку*.

– Знаю я, брате, – каже Кирило Тур, – як Шраменко рубається; тим-то й не хочу у такому разі показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов запрошує добрих приятелів у гості. Нехай я буду казна-що, а не запорожець, коли сьогодні з нас один не достане лицарської слави, а другий лицарської смерті!

– Дак ти хочеш, побро, один на один битись?

– А то ж як? Лучче мені промінати шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!

Тим часом Петро над'їжджав усе ближче да ближче, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав гнати коня.

Запорожці тільки що перехопились через узенький місток над проваллем, що промила вода з одного байрака в другий. Кирило Тур спустив бранку додолу і передав побратимові, а сам зліз із коня, розібрав ветхий місток і покидав пластини в провалле. А на дні в проваллі рине й реве вода, підмиваючи круті береги.

– Що оце ти твориш, побро? – питає Чорногор.

– Те, щоб Шраменя перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром.

– Бре, побро! Коли думаєш, що через провалле йому не перескочити, покиньмо його, а самі доберемось скоріш до тайника.

– Еге! Може, у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе – честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмере, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!

Тим часом, як низовий розбишака мізковав про лицарську славу, Петро мчавсь на його з шаблею. Уже близько. Як ось кінь – тиць! Зупинивсь над проваллем, уперсь передніми ногами да аж захріп, настороживши уші.

– Ге-ге-ге! – каже по другий бік, сміючись, запорожець. – Мабуть, не по нутру тобі такі ярки!

– Іродова душа! – крикне йому Петро. – Так-то оддячив ти пану гетьману за гостину!

– За гостину? – каже. – От велике диво! У нас у Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий хоч трісни – ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А сі городові кабани усе мають за власне, що перші забрались у баштан!

– Юда ти беззаконний! – кричить Петро. – Тебе обнімають і цілують за вечерею, а ти умишляєш ізраду!

– Га-га-га! – зареготав Кирило Тур. – Хто ж їх, дурнів, силовав мене ціловати? Я їм кажу у вічі, що вкравду притьмом панночку, а вони здуру мене обнімають. Да що про те балакати? Ось лучче перескоч через рівчак, то ми з тобою покажемо отьому юнакові, як б'ються козаки!

Обернув Петро коня, розігнався – думав якраз перемахнути, – а кінь ізнов зам'явся. Заглянувши в провалле, як там рине вода, аж затрусивсь да й посунув назад, жарко хропучи і водячи очима.

А вражий запорожець аж за боки береться, регочучи.

– Ото проява, а не лицар! – гукає. – Подивіться на такого лицаря! Дівка ось на коні вдвох із мною перескочила через рівчак, а він прибіг та й задумавсь!

– Я б тобі швидко заткнув пельку, – каже Петро, – якби не забув ухопити пістолі.

– Зроду я не пійму віри, – одвітовав Кирило Тур, – щоб син старого Шрама бивсь по-розбишацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку! Може б, і я зумів би зсадити тебе з коня кулею, та, отже, жду, поки ти надумаєшся, чи скакати, чи додому вертатися.

– Проклята шкура! – каже Петро, зскочивши з свого коня. – Вовки б тебе їли! Обійдусь я й без твоїх ніг!

Да й одійшов назад, щоб розігнатись. Догадавшись, що він задумав, Леся затулила од страху очі і молилась Богу, щоб допоміг йому. Тільки задарма вона лякалась. Хто б не споглянув на його високий зріст, на тонкий да хисткий стан, хто б не завважив молодецьку силу у руках і в ногах, усяк би сказав, що не зовсім іще лихо. Справді, розігнавшись, скакнув Петро і якраз досяг до другого берега. Аж тут берег під ним – хруп! Одколовсь, і вже козак похилився назад. Загуб би якраз головою в саме провалле, да Кирило Тур прискочив і вхопив його за руку.

– Мистець, братику, їй-богу, мистець! – каже весело шибайголова. – Не дармо йде про тебе лицарська слава. Ну, тепер я рад з душі стукнутись із тобою шаблями.

– Слухай, приятелю, – каже, дишучи важко, Петро, – не буду я з тобою битись; тепер моя рука на тебе не підніметься.

– Як се? Ти одступаєшся од бранки?

– Ні, одступлюсь перше од душі!

– Дак якого ж гаспеда ти од мене хочеш?

– Оддай, брате, мені її без бою. Не будем марно крові проливати.

– Га-га-га! – зареготав запорожець. – Ото ще чудасія! Богдане, чи чуєш? Курячий же в тебе, пане Петре, мозок: не зовсім ти пішов по батькові. Який би враг примусив мене жартувати із гетьманом, коли б сам куций дідько не засів мені в серце? Ні, пане-брате, полягти од твоєї шаблі байдуже, а оддати бранку – ой-ой-ой!.. Шкода й казати! Годі дармо балакати! Стукнемось так, щоб аж ворогам було тяжко, і нехай лучче про нас кобзар співає пісню, аніж розійтись чортзна по-якому!

Та й вийняв з піхви свою довгу важку шаблюку:

– Ой панночко, – каже, – наша панночко шаблюко! З бусурманом зустрівалась, та й не двічі цілувалась; поцілуйся ж тепер із оцим козарлюгою так, щоб запорожцям не було сорому перед городовими, а чорногорці щоб не величались своїми юнаками!

– Так ти справді не оддаси її без бою? – питає ще Петро.

– Не йме віри вразьке Шраменя! – каже Кирило Тур. – Щоб же я на Страшний суд не встав, коли ти до її доторкнешся, поки в мене голова на плечах! Буде з тебе, чи, може, вкроїти тобі жупана?

– Нехай же нас Господь розсудить, – каже Петро, – а мене простить, що знімаю на тебе руку!

Да й собі вийняв шаблюку.

– Коханий побро, – каже тоді Кирило Тур чорногорцеві, – коли я не встою на ногах, не борони йому бранки. Махай у Чорну Гору та скажи там своїм шурам-чорногор-цям, що й на Вкраїні рубаються незгірше. Що ж ти, козаче, не нападаєш? – обернувся він до Петра. – Твоє діло нападати, а моє боронитись.

Петро почав козацький грець.⁹³

Ще, може, звіку не сходились на сих полях такії два рубаки, одної сили, одної хисті, одного завзяття. Чи встоїть же Петро против здорового, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буїй тур, вкопавши ноги в землю. Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степу.

Забряжчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять. Леся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те звяканне, тії блискавиці понад головами – усе те діялось, мов у неї в серці. А чорногорець аж на коні не всидить, дивлячись на ту мономахію. Мистець він був у лицарському ділі, так йому страшенна січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем.

А вони спершу повагом складали шаблюки, мов тільки примірялись; а потім усе скоріш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали, то одступали, то розмахувались з усієї сили, що аж шабля свище; то знов один одного тільки манили, а самі чигали, як би рубонуті да й закінчити зразу. І так же то обидва знали тую шермицерію, що ні той того, ні той того не зможе зачепити – одвічають самі шаблі. Тим часом у обох очі вже йграють, як у звірюки; щоки горять; на руках жили понабрякали, як вірьовки, і вже б'ють козаки напропаще; іскри сипляться густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу черк! – Пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

⁹³ Петро почав козацький герць... – бій, поєдинок.

– Ну, як же нам скінчити? – каже Петро: розгарячивсь і вже забув про мирову. – Давай боротись або стрілятись на пістолях. Нехай мені ніхто не доказує, що я не справивсь із запорожцем Туром!

– К нечистому з боронням! – важко дишучи, каже запорожець. – Хлоп'яча забавка! Да ти ж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й со духи. А вже радніший я піти до чорта в зуби, ніж оддати тобі бранку. К нечистому й пістолі! Не велике диво просадити кулею чоловікові голову. А є в нас, коли хочеш, турецькі запоясники, кинджали, однакі завдовжки і одного майстра. Схопимся за руки по стародавньому звичаю, та й нехай нам Господь милосердний одпуска наші гріхи!

Узяв у чорногорця булатний запоясник, приміряв до свого і подав Петрові. Потім схопились ліворуч та розчали знов грець, лютий, страшніший першого.

– Ей, драгий побро! – крикне чорногорець. – Кінчай боржій, бо вже онде погоня!

– Не бійсь, – каже Кирило Тур, задихавшись, – поки підоспіє, закінчаємо діло!

– О Боже, Спасителю! Се наші їдуть! – закричала Леся, глянувши на дорогу. А то стояла все, мов нежива, коло чорногорця, дивлячись на страшне одноборство.

Справді, по полю мчались козаки. Поперед усіх поспішав Сомко; на ним паволоцький Шрам; за ними ще з півдесятка комонників.

Скоро виїхали з гаю, зараз заглядили на узгір'ї наших рубак. Небо вже на сході сонця почервоніло, і шаблюки блищали здалеку, як красні блискавиці. Не вонпив старий Шрам, що його Петро укладе Тура, дармо що Тур такий коренастий. Як же покидали козаки шаблі да взялись за запоясники, так у нього й в душі похолонуло: не раз-бо в такому одноборстві падали перед їм обидва разом. Так же й тут сталось. Доскакує Сомко із Шрамом до провалля, аж Кирило Тур із Петром дали один одному в груди так щиро, що й повалились обидва, як снопи.

ІХ

Чорногорець зараз кинувсь до свого побратима, а Леся до Петра. Забула сердешна на той час і стид, і дівочий сором: затулила йому хусткою глибоку рану, а сама так і впала на його; плаче, голосить, серденьком називає. Що їй тепер і той ясний жених, і те гетьманство? Гаряча кров б'є з рани в Петруся, промочила хустку, обмиває їй руку. Якби воля, оддала б тепер Леся душу, аби оборонити од смерті козака, що так щиро одважив за неї свою жизнь. Уже й Шрам із гетьманом, об'їхавши байрак, прискочили до того бойовища, а їй байдуже: вона плаче, вона вбивається над своїм Петрусем.

– Годі, доню! – каже Шрам. – Слізьми рани не залічиш. Дай лиш ми перетягнем її поясом. Ще, може, не зовсім лихо.

А Сомко, щоб помагати Шрамові або лютовати на комишників, він, замість того, сам давай рятувати од смерті Кирила Тура.

– Бідна, – каже, – Турова голово! Я думав, ти тільки жартуєш із мною по-давньому, аж тебе справді заморочив нечистий! Лучче б мені довіку не женитись, ніж отеє бачити тебе без пам'яті і гласу!

А про те йому й байдуже, що молода його розливається слізьми над іншим та взиває серденьком.

– Не знаю, пане гетьмане, – каже Шрам, – яке в тебе й серце, щоб возитись коло сього собаки!

– А що ж, батьку? Хіба так отеє його й покинути?

– Да нехай би пропадав ледащо, як заслужив!

– Ні, батьку, він не так думав, виручаючи з біди мою голову.

– Виручаючи з біди голову! А тепер трохи не згубив тобі молодії!

– Молода, батьку, знайшлась би й друга, а Кирила Тура другого не буде.

Леся дослухалась до його мови. «Дак от як він мене любить!» – подумала собі небога, і серце її навіки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупивсь. Хоть і не сказав, да подумав: «Йому жаль січового розбишаки, а що мій Петро лежить без пам'яті, про те йому й байдуже».

А Сомку не байдуже було й про Петра. Упоравшись коло запорожця, кинувсь і сюди:

– Що пан Петро? Чи єсть надія? – питає в Шрама. – Візьміть мою опанчу та припніть міждо коней.

– Гледи вже, пане гетьмане, свого запорожця, – каже понуро Шрам, – а в пана Петра єсть батько.

Та знявши з себе рясу і прип'яв до коней. Положили на рясу міждо двох коней Петра да й повезли до подвір'я, придержуючи.

– От де, синку, довелось мені колахати тебе у козацькій колісці! – каже, йдучи позад його, старий батько. – Не судив тобі Бог завітчатись смертними ранами за Україну, а доскочив їх за чужу молоду!

Сомко хотів положити в таку колиску й Кирила Тура, – не пожаловав своєї саетової опанчі,⁹⁴ як тут де не взялось двоє запорожців. Наскочили і зараз розпізнали, що сталося; не розпитували довго.

– Що це, – кажуть, – панове, ви хочете робити з нашим братчиком? Невже він такий сирота, що якби не городові козаки, то отут би й оставсь на степу, звірю та птиці на поталу?

---

⁹⁴ Саетовий – зроблений з саету – гатунок тонкого англійського сукна; опанча – старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща.

Ні, панове! Ще зроду братчик братчика у чужих руках не кидав. Оддайте нам його! Є в нас свої ліки – зараз поставимо його на ноги.

Да, не дожидаючись довго, моргнули чорногорцеві, схопили Кирила Тура, один за плечі, другий за ноги, положили поперек коней перед собою да й помчались, як тії демони. Богдан Чорногор слідом за ними.

А Петра везли тихою ступою, з обережністю.

Сомко повів за руку Лесю, про здоров'я питав, голубив; да вона вже до його була не та: за жалем да за тугою ні слова йому не промовить.

Пройшли за ярком, аж ось і Череваниха ще назустріч. Василь Невольник, не жалуючи, поганяє коней. Зраділа мати, як побачила свою Лесю, що вже й казати!

А Шрам смутно привітав Череваниху:

– Бач, – каже, – нене, чого твоя дочка наробила! Уже де замішається ваш жіночий рід, то добра буде мало.

Посумовавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочки, як що було, аж сплакнула да й каже:

– Уже ж, панотченьку, коли таке лихо склалось через мою Лесю, то ми з нею мусимо й запобігти сьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмарище. Не будемо ночей досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віку доволі попов'язала ран козацьких, да й Леся моя до сього діла здатна. Немов Господь нам і допоможе!

Шрам ізгодивсь, щоб везти Петра просто до Хмарища, а Черевань запросив гетьмана і всіх при йому значних козаків до себе в гості.

Тоді Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома як слід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказовала матері, як бивсь Петро із Кирилом Туром; і вже чи дуже, чи ні клопоталась у Хмарищі Череваниха, щоб заготовити ліжко недужому, а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своєму ліжкові перину, убрала сволок⁹⁵ свіжими, щонайкращими квітками, завісила вікно шитою хустиною, і вже й рідна сестра не буде така до брата, як вона була до бідолахи Петра. Гості Череваневі пили, їли, бенкетовали в Хмарищі або пробували з гетьманом у Києві за військовими речами; Череваниха їх трактовала; а в Лесі тільки було й роботи, що копати коріння, варити зілля да сидіти над недужим. Допомогав їй Василь Невольник.

Петро мій мов удруге на світ народивсь. Що йому тепер, що Леся не його суджена? Вона його любить – більш йому нічого й не треба. Чи раз же то в недужі, одкривши очі, не то вві сні, не то наяву, бачив він, як вона, нахилившись над ним, підстерігала, чи вгору, чи вниз іде його здоров'є? Як мати дитинку забавляє очима, щоб воно їй усміхнулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернувся він ік пам'яті.

А він же то, ослабши усім тілом, жив тільки серцем, і хоть не зміг двигнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в джерелі в криниці. Не бажав би він ні життя, ні здоров'я, коли б йому так і вмерти, дивлячись у тії очі, як у чисту воду. У саду щебече соловейко; запашний вітерець повіває в вікно крізь цвіт садовини; тихе сонечко, заходячи, йграє по стіні з вишневими вітами; коло його сидить його Леся, бере його за руку, прикладає свою долоню йому до гарячої голови... Ні, не треба йому ні життя, ні здоров'я, дайте йому отак зомліти, заснути і не прокидатися довіку! Отже здоров'є почало брати гору, наповняло козацьке тіло, як вода колодязь; і губи зачервоніли, і очі заграли.

Радуються старий Шрам, радується й гетьман, а вже ніхто більш, як сама Леся. Тільки її радість схожа була на місяць під негоду: то сіяє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля, і села, і сади понад річкою; то зайде у хмару, і як зайде, то весь світ наче печаль покрий: річка мов мертва, без іскор, тече поміж берегами; почорніли сади; по темних полях смутно. Небога Леся

---

⁹⁵ Сволок – балка, яка підтримує стелю в будівлях.

то веселиться серцем, то тяжко сумує, як згадає, що мусить одна-одинок тратити молодії літа у гетьманській світлиці, слухаючи тільки військовії розправи да погримання кубків за трапезою. Розпізнала голубонька, да пізно, що Сомко козак не до любощів. Нема в його ні того ніжного слова, ні того люб'язного погляду, що веселить дівоче серце. Гетьман він на всю губу, пишен і красен; да не згляне й не заговорить так од серця, як той бідний Петрусь. Отже треба коритись своїй долі; шкода й казати батькові або матері. Нехай і сам Петрусь про те не відає!

Став він очуняти, стала вона рідше до його надходити, ніби боїться його й соромиться.

– Чого ти, Лесю, наче ховаєшся од мене? – каже він їй раз, піймавши її за руку.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.